

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Bakalářská práce

Barbora Matiašová

Proces racionalizace lidového prostředí

Osvěta v knížkách lidového čtení na počátku 19. století

Rationalisation process of the people's environment

Public education in novels of education of the beginning
of the 19th century

Poděkování

V první řadě chci velice poděkovat své školitelce Doc. Mgr. Daniele Tinkové, Ph.D., nejen za odborné vedení této práce, ale také za to, že mě zaujala pro přemýšlení o evropském osvícenství a teorii v historickém bádání. Dále chci poděkovat PhDr. Václavu Petrbokovi, Ph.D., který mi zejména v počátku mé práce pomohl zorientovat se v otázkách knížek lidového čtení a jejich autorů. Dík patří také mým kolegům z „osvícenského“ semináře. V neposlední řadě děkuji svému kolegovi Václavu Smyčkovi – naše vzájemné diskuse neustále posouvaly mou práci vpřed.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně a s uvedením všech použitých pramenů a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 27. 7. 2011

Abstrakt

Bakalářská práce se zabývá analyzováním tzv. knížek lidového čtení, které vznikaly či byly překládány na počátku 19. století. Prostřednictvím jejich přitažlivých příběhů se autoři snažili o osvětu svých čtenářů – zemědělsky pracujících, spíše nevzdělaných vesničanů. Práce krátce uvádí jednotlivá díla a jejich autory, poté se snaží analyzovat, co a jak se v těchto knížkách prezentovalo jako správné a „moudré“. Po stránce obsahové se zaměřuje především na změněné chápání času a svobody, které za pomoci konceptů Anthony Giddense a Benedicta Andersona popisuje jako abstraktní kategorii, oddělenou od situací žitého světa. Pozornost je věnována také „prostředníkům“, lidem, kteří podle knížek lidového čtení i výzev osvětských myslitelů měli za úkol přinášet osvětu mezi své bližní. Po stránce formální se práce zabývá především tím, jakými prostředky autoři dosahovali přesvědčivosti svých spisů.

Abstract

The bachelor thesis' goal is to analyse the so-called Novels of Education which were created or translated on the beginning of the 19th century. Through these fetching stories the authors' aim was to enlighten the reader – rather uneducated villagers, peasants. The thesis briefly introduces several writings and their authors, then analysis what, in these books, is being presented as right and "wise". The contents focus on the distorted appreciation of time and freedom which, according to the Anthony Giddens' and Benedict Anderson's concepts, are described as an abstract category that is detached from the real world situations. Furthermore, due consideration is devoted to the "entrepreneurs" – those who, according to the Novels of Education and the prompts of the Enlightenment thinkers, were supposed to educate those who lived in their surroundings. Finally, the formal aspect of the thesis is aimed on the means which were used by the authors to maintain the liability of their work.

Obsah

1 Úvod	7
1.1 Otázky a úkoly práce, knížky lidového čtení jako historický pramen	7
1.2 Sekundární literatura	9
2 Knižky lidového čtení a jejich autoři	11
3 Boj řádů	16
4 Čas práce, čas k práci	20
5 Příkaz svobody	26
6 Prostředníci	30
6.1 Příběh opravdového člověka	31
6.2 Příběh Davida Opatrného	34
7 Závěr	37
8 Použitá literatura	39
8.1 Seznam pramenů	39
8.2 Seznam sekundární literatury	39
Přílohy	42
Nejlepší kalendář	43
Kopačka pokladu	43
Neděle a svátek	44
Okouzlený dobytek	44
Posedlá, podvodnice	45
O zpevnění	46
O úrodnosti země, o nemocech, vojnách a o pokoji	46
Zakletí čerta	47

Poznámka k úpravě citovaných textů

Při citacích z needitovaných pramenů jsem se řídila pravidly, dnes obvyklými při editování textů z počátku 19. století. Tvar slov ponechávám (podle originálu zachovávám i životnost jmen a přechodníkové tvary sloves – např. u slov *cvočkové*, *vlasové*), upravuji pouze pravopis ve prospěch dnešního úzu – týká se to záměn hlásek *w* za *v*, *v* za *u*, *j* za *i*, *g* za *j*, *ss* za *š*, *au* za *ou*, *y* na *j* či *i* apod. Interpunkční znaménka, zvláště pak středníky a otazníky (která jsou oproti dnešním pravidlům nadužívána a používána v jiných funkcích) nechávám beze změny. Uvozovky, které jsou v textech používány víceméně nahodile a bez pravidel, jsem se rozhodla nechat také nezměněny – pokud už jsou použity, nemusí vždy značit jen oddělení přímé řeči, a editorský zásah by tak mohl pozměnit význam textu. Všechny tyto úpravy jsou technického rázu a nijak nemění význam textu.

1 Úvod

1.1 Otázky a úkoly práce, knížky lidového čtení jako historický pramen

Přelom 18. a 19. století byl dobou, kdy se v českých zemích pod vlivem osvěcenských idejí, především učení populacionismu, který zkoumal souvislost mezi počtem obyvatel a jejich životní úrovní a ekonomickou prosperitou státu, značně zvýšil zájem intelektuálů o lidové prostředí a o možnost jeho ovlivňování a „vychovávání“¹. Produktem tohoto zájmu jsou mimo jiné zábavné knížky lidového čtení, v nichž však „přitažlivá“ forma příběhu nese didaktický obsah, který vposledku apeluje na čtenáře, aby zcela změnili své návyky a chápání některých problémů. V zásadě se nabízejí dva možné okruhy otázek, které si badatel může nad tímto typem pramenů klást: jeden, který se týká *intence* autorů knížek, tedy o co vlastně tyto knížky usilují, co je jejich obsahem, co autory vedlo k jejich sepsání apod. Druhý, při hlubším promýšlení v mnohém problematický okruh se týká čtenářské *recepce* těchto spisů – tedy bádání nad tím, jaký dopad měla četba těchto knížek, jak byly rozšířeny, nakolik se změnil návyky lidí, jejich chování a uvažování apod. Je nutné, aby historik vždy jasně stanovil, jakou rovinou se zabývá – výsledky těchto analýz nelze ztotožňovat; rozborem jedné části problému nezískáváme automaticky výsledky pro druhou stranu. Rozhodla jsem se soustředit se, za pomoci obsahové analýzy spisů, především na rovinu autorského záměru. Pro tuto práci jsem si tedy vytkla za cíl analyzovat obsahovou i implicitní rovinu několika vybraných knížek a popsat, jaké oblasti chování a vědění lidových vrstev se autoři pokusili přepsat, a jakým způsobem tak pomocí těchto výchovných knížek činí.

Při zkoumání tohoto diskursu se přímo nabízí možnost ověřit platnost často velice obecných, pro výklad modernity dnešního světa už téměř závazných konceptů racionalizace. Pokusím se tedy zkoumat, nakolik je možné pro ověřování „vysokých teorií“ využít takovýto typ pramene. Záměrem této práce však není pokus o postihnutí toho, jak vykreslení postav, dějů či reálií odpovídalo době – znamenalo by to naivně předpokládat, že knížky představují přímý průzor, umožňující dnešnímu čtenáři nahlédnout do tehdejší reality, tedy že poskytují obraz toho, „jak to doopravdy bylo“. Cílem není ani prozkoumat, jaký skutečný vliv a dopad měla tato literatura na své čtenáře. Dnešnímu historikovi zůstává jako stopa minulé

¹Viz RANDÁK, Jan, SOCHA, Jan: „...važ si času, chop se práce, zahálky se střez co zrádce“. *Lidové prostředí jako objekt osvěcenské disciplinace*, in: edd. LORMAN, Jaroslav, TINKOVÁ, Daniela: *Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého a moravského osvícenství*, Praha 2009, s. 77 an. Dále též KUTNAR, František: *Sociálně myšlenková tvářnost obrozenského lidu*, Praha 1948 (kapitola Pojetí lidu u populacionistů).

doby k dispozici pouze text příruček s jasnou didaktickou intencí. Prameny (a troufám si tvrdit, že ani metody), které by dovolovaly zachytit rovinu recepce, tedy vztah mezi psaným textem a změnou mentality čtenáře, z níž by poté bylo možno vyvozovat důsledky, neexistují. Každé vykročení mimo diskursivní svět knížek lidového čtení do oblasti sociální praxe otevírá nové a velice rozsáhlé obzory zkoumání – nabízí se možnost zkoumat sociální příslušnost či politické přesvědčení autorů a jejich pohnutky k sepisování těchto čtenářsky patrně nepříliš vděčných spisků². Naučné knížky jsou díly především druhořadých spisovatelů, učitelů či kněží a nepředstavují „vysokou literaturu“ své doby – vzhledem k modelovému čtenáři, kterým byl často stále nevzdělaný venkovan, trávící naprostou většinu svého času v rodné vsi při hospodářských pracích, je to pochopitelné. Ač se v případě těchto autorů nejednalo přímo o „pauvres diables“, které ve svých pracích popsal Robert Darnton³, přesto nad jejich díly vyvstává především otázka, o čem vlastně vypovídají. Mnohé z těchto otázek však zůstávají mimo vypovídací možnost pramenů. Nakolik rady a doporučení těchto knížek přešly do společenských návyků jejich čtenářů? Předpokládali spisovatelé, že jejich apely vezmou čtenáři za své? Psali tito autoři ze své vlastní iniciativy, nebo šlo o „zakázku shora“, tedy o pokus jaksi „celoplošně“ vzdělávat poddané? Jsme svědky převratné změny vnímání světa u prostých lidí, anebo v naučných knížkách sledujeme pouze další jev v průběžném procesu racionalizace lidového obyvatelstva, jemuž dalo osvícenství pouze nový pojmový a argumentační aparát a sociální zázemí v podobě povinné školní docházky? Zodpovědět tyto otázky by nepochybně vyžadovalo rozsáhlou komparativní studii, která by porovnála knižní produkci pro tento typ čtenářů v diachronní perspektivě, a doložila by, nakolik je snaha o osvětu nevzdělaných sociálních vrstev spojena s jednotlivými myšlenkovými proudy, s konfesijní příslušností autorů i čtenářů apod. Další otázkou, na níž se nám patrně nikdy ne-

² „Kdyby se měřila účinnost knih podle počtu jejich vydání, mohli bychom usuzovat, že čím víc rad povídka obsahovala, tím menšímu zájmu se těšila. Rulíkova Boženka ani Kramerův David Opatrný se asi nedočkaly reedic, navzdory tomu, že se objevily v prvním desetiletí 19. věku, kdy se knížky zábavné a dobrodružné nesměly vydávat, a dokonce ani půjčovat ve veřejných knihovnách.“ ed. JANÁČKOVÁ, Jaroslava: *Zazděná slečna a jiné příběhy pro vyrazení*, Praha 1980, s. 10 (předmluva k výboru, sn.).

³ Tímto výrazem označoval průměrné spisovatele, kteří se pod vlivem velkých filosofů nadchli pro psaní, ale vzhledem k sociální situaci končili jako autoři politických pamfletů a laciné pornografe. Darnton tvrdí, že tento typ spisků představoval v předrevoluční Francii většinu produkovaných i čtených knih a pokouší se na těchto knížkách dokázat pronikání osvětských zásad a nových vědeckých poznatků (samozřejmě náležitě zjednodušených) do různých sociálních vrstev. Viz DARNTON, Robert: *The Literary Underground of the Old Regime*, London 1982. Tímto tématem se zabýval i kulturní historik Roger Chartier. Jejich práce analyzovala například Daniela Tinková, viz TINKOVÁ, Daniela: *Mezi psem a vlkem. Osvícenské příšeří v české historiografii*, in: *Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého a moravského osvícenství*, Praha 2009.

dostane jisté odpovědi, ačkoli by její zodpovězení bylo klíčové, je, zda naučné knížky vskutku zakládají racionalizaci svých čtenářů (jak si patrně přáli jejich autoři či překladatelé), či zda je jejich výskyt pouze jejím korelátem. Jaké otázky si může připouštět badatel, pokud se zabývá tímto materiálem?

Je jisté, že spíše než o mentalitě čtenářů, jejich recepci a možném dopadu knížek na ně je možné hovořit o intencích spisovatelů a jejich přesvědčovacích taktikách. Z tohoto důvodu jsem se rozhodla ve své studii zůstat především „uvnitř“ narativních pramenů, analyzovat jejich obsah a formu a nepouštět se na tenký led zkoumání, jak tyto narativní texty korelují s dobovou sociální praxí. Z tohoto pravidla činím výjimku pouze v kapitole věnované „prostředníkům“, postavám tolik důležitým v ději příběhů, jejichž stopu je však možné dohledat i v pramenech nenarativní povahy – pamětech, kázáních a podobně. Úvodní kapitola je věnována stručnému představení analyzovaných pramenů a jejich autorů. Ostatní kapitoly pak analyzují jak obsahovou rovinu knížek (*Čas práce, čas k práci; Příkaz svobody*), tak i rovinu implicitní, která ukazuje persvazivnost těchto knížek (*Boj řádů*).

1.2 Sekundární literatura

Povědomí o Václavu Matěji Krameriovi se mezi současnými Čechy houževnatě drží – troufám si tvrdit, že především kvůli setrvačným tendencím ve školní výuce dějepisu a literatury. Začínající historik tak může být velmi překvapen zjištěním, že do dnešního dne nepozůstal žádný archivní fond této osobnosti, a že informace o ní skládají historici především z dochovaných Schönfeldských a Krameriových novin. Tomu také odpovídá stav sekundární literatury – v podstatě jediná historická monografie, která byla o tomto buditeli napsána, je dílo Jana Novotného *Matěj Václav Kramerius*. Poprvé byla tato studie vydána roku 1956 a doba jejího vzniku a především ideové zaměření autora se na ní také podepsaly. Pokud je čtenář schopen nakládat kriticky s ideologickým základem knihy, může mu posloužit jako vyčerpávající zdroj informací o Krameriovi a jeho spolupracovnících. Pro mou práci je podstatné, že Novotný se věnuje vedle národně agitační a protirevoluční spisovatelské činnosti pražských obrozenců Krameriova kruhu také jejich spisům naučným a osvětovým.

Kutnarova studie *Sociálně myšlenková tvářnost obrozeného lidu*⁴, vydaná v roce 1948, představuje v české historiografii ojedinělý a promyšlený pokus aplikovat na historickou látku postupy strukturalistické metody. Kutnar byl patrně ve své době jediným historikem, který reflektoval utváření pojmu „lid“⁵, a v známé úvodní studii *Sociálně myšlenkové tvářnosti*

⁴KUTNAR, František: *Sociálně myšlenková tvářnost obrozeného lidu*, Praha 1948.

⁵K různé sémantice pojmu „lid“ v pracích Gollovy školy viz studii Jana Horského. HORSKÝ, Jan: *Pojem „lidu“*, in: ed. HORSKÝ, Jan: *Kulturní a sociální skutečnost v dějepisném myšlení*, Ústí nad Labem 1999,

se pomocí funkčně-strukturální analýzy, jak tuto metodu sám nazývá, pokusil postihnout „lid“ ve vztahu ke společnosti a jejím dalším složkám a načrtnout další potřebné směry bádání. Ačkoli evropskou historiografii zasáhla především v sedmdesátých letech⁶ vlna zájmu o lidovou kulturu a s ní související možnosti zkoumání vztahu „lidové“ a „elitní“ kultury, na Kutnarovy průkopnické práce, zdá se, v české historiografii nikdo přímo nenavázal.

Studie Jana Randáka a Jana Sochy⁷ představuje doposud asi ojedinělý český pokus o historickou analýzu osvěcenských knížek lidového čtení. Vycházejíce především z Kutnarovy studie *Lid v názorech osvěcenské společnosti*, autoři řešili svůj krátký příspěvek především v rovině sociální praxe. Zaměřili se zejména na vyznačení souvislosti mezi populacionistickým přesunem zájmu od vlastní výroby k výrobcům a snahou o osvěcenskou disciplinaci venkovského obyvatelstva, promítnutou do naučných spisků (zde se odvolávali na koncepty Michela Foucaulta). Další fakta, potřebná k analyzování zájmu státních ekonomů, potažmo i intelektuálů a vyšších společenských vrstev o venkovské obyvatelstvo, pak může zájemce najít i v pracích pojednávajících o populačních teoriích přelomu 18. a 19. století, například v příručce Aleny Šubrtové.⁸

s. 248–271.

⁶V této době například publikovali svá stěžejní díla Peter Burke a Robert Muchembled. K jejich konceptům viz TINKOVÁ, Daniela: „*Represe lidové kultury*“ a „*antropologie moci*“. *Civilizační teorie Roberta Muchembleda v rámci diskusí o konceptu raně novověké „lidové kultury“ ve francouzské historiografii 60.–80. let*. In ed. NEŠPOR, Zdeněk R.: *Mezi náboženstvím a politikou. Lidová kultura raného novověku*, Praha 2005, s. 109–110.

⁷RANDÁK, Jan, SOCHA, Jan: „... *važ si času, chop se práce, zahálky se střež co zrádce*“. *Lidové prostředí jako objekt osvěcenské disciplinace*, in: edd. LORMAN, Jaroslav, TINKOVÁ, Daniela: *Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého a moravského osvěcenství*, Praha 2009, s. 77.

⁸ŠUBRTOVÁ, Alena: *Dějiny populačního myšlení v českých zemích*, Praha 2006.

2 Knížky lidového čtení a jejich autoři

Lenka Kusáková ve své studii o beletrii rané fáze národního obrození⁹ ukazuje, že v podstatě veškerá tehdy produkovaná českojazyčná beletrie měla výchovné tendence; zájem o vydávání výchovných knížek byl nepochybně živěn také tím, že šlo o literaturu, která byla zároveň určena lidovému čtenářstvu, a zároveň psána v českém jazyce. Naučné knížky se sice čtenářům příliš nezalíbily, zato však knihy, jejichž autor se mohl odvolat na výchovný a naučný charakter, pravděpodobně mnohem snáze procházely přes cenzurní síto. Kusáková z produkce tehdejší doby přímo vyděluje výchovnou povídku, v níž zábavno musí ustoupit a osvětový záměr je primární. Podle Kusákové se dají výchovné povídky rozdělit v zásadě do tří typů: ilustrativní, orientální a robinsonády. Zatímco druhé dva zmíněné typy se vyznačují především inspiací cizí látkou a jsou zasazeny do exotického prostředí, povídka ilustrativní je rámcově zasazena na vesnici, do jejích každodenních událostí – polních prací, trhů, kázání v kostele apod. Typická je pro ilustrativní povídku schematičnost jejích postav – ty jsou vždy ztělesněním ideální či zavrženíhodné lidské vlastnosti, a slouží tak čtenáři jako vzor či výstražný příklad. Z toho důvodu je také děj postaven tak, že „dobré“ skutky a vlastnosti bývají okamžitě odměněny, „špatné“ potrestány – v zájmu zaujetí lidového čtenáře se pak v ději hromadí senzační katastrofické prvky, nezřídka spojené právě s motivem trestu za nerozvážnost, neopatrnost apod.

Pro svou analýzu jsem vybírala především ilustrativní povídky .- knížky, které splňovaly několik kritérií: především určením svého modelového čtenáře – tedy venkovského, nejspíše zemědělsky pracujícího člověka, který neprošel žádným hlubším vzděláním. Dále pro mě byla určující příběhovost a zároveň didaktičnost obsahu. Přestože jsem si zpočátku neurčila žádnou pevnou časovou hranici, pochází všechny české varianty vybraných knížek z prvního dvacetiletí 19. století – je třeba si však uvědomit, že většina z nich pochází z německého originálu a do českého jazyka byla převedena až později. Pokusila jsem se, aby můj výběr prezentoval nejen tematickou a žánrovou pestrost, ale i rozrůzněnost cílových skupin čtenářů. Proto analyzuji jak relativně kratičké a primitivní „povídáčky“, které jsou určeny pro školní mládež, tak i propracovanější knížky zaměřené vždy na jeden hlavní problém, které už vyžadují poněkud vyspělejšího čtenáře, nebo odlehčenou knížku, pojednávající o nástrahách milostného vztahu, a autorem určenou především mladým dívkám. Pokusím se zde v úvodu nastínit základní dějové a obsahové linie příběhů jednotlivých rozebíraných knížek, které pak budu průběžně v jednotlivých kapitolách analyzovat, aniž bych se znovu k obsahu vracela.

Sbírka *Dvacatero povídaček*¹⁰ je dílem blíže neznámého Josefa Webera, do češtiny jej

⁹KUSÁKOVÁ, Lenka: *Krásná próza raného obrození*. Studie, Praha 2003, s. 54-56.

¹⁰WEBER, Josef / TOMSA, František: *Dwadcatero powjdaček s 18 biblickými naučenjmi z přislowj Ssalomona*.

převodl roku 1810 František Tomsa. Kniha byla patrně určena pro školní výuku dětí – tomu by odpovídal jednak její formát stručně a jednoduše napsaných anekdot, jednak skutečnost, že o jejím využívání v rámci školní výuky informuje školní deník Jakuba Jana Ryby¹¹. Mezi krátkými povídkami lze nalézt jak příběhy, tak i pouhé popisy, uvádějící například, jak se má správně chovat hospodář, jaké ctnosti prokazuje dobrá manželka, poddaný apod.

Další knížkou původně z německého prostředí německého autora Johann Gottfrieda Salzmann, které inspirovaly české osvícence, a které byly přeloženy do češtiny, je příběh nazvaný *Dobrá rada v potřebě, aneb vypsání života Davida Opatrného*¹² (česky 1803). V porovnání s primitivními povídkami jde o jeden delší propracovanější příběh, ukazující životní dráhu Davida Opatrného, který se z žebráka stal bohatým hospodářem. Davidův úspěch má čtenáři být motivací k tomu, aby následoval jeho kroky, popsané v příběhu. David se zajímá o hospodářské inovace, aplikuje je i v praxi a jeho snažení je nakonec vždy korunováno úspěchem. Osvícenský příběh notně idealizuje vrchnostensko-poddanské vztahy a život sedláka. Také jednotlivé postavy samozřejmě v příběhu slouží jako schematické ideální typy, nikoli jako zobrazení plnokrevných lidí s prokreslenou psychologií.

Dalším z biografických příběhů, pod nimiž je podepsán Salzmann, se jmenuje *Kterak Arnošt Zábranský ze sedláka možným pánem učiněn byl*¹³ (česky vyšlo v roce 1815). Stejně jako spis *Dobrá rada v potřebě* je napsán jako životní příběh mladého muže (a zároveň vypravěče), který se vydává na cestu, aby hledal svobodnou zemi. Cestou naráží na mnoho moudrých či učených lidí, jejichž vyprávění v rámci do značné míry oddělených scén či sekvencí mění jeho názor na základní lidské hodnoty. Spisek je ze všech zkoumaných nejrozsáhlejší, česká verze zabírá přes 350 stránek. I zde se s příběhem prolínají praktická osvětová doporučení, rozebíraná tematika však není primárně hospodářská. Patrně necílila pouze na sedláky jako vykonavatele hospodářské práce (tak je zjevně zaměřená třeba *Dobrá rada v potřebě*) – poučné pasáže ukazují například, jak se má člověk zachovat při požáru, jak zamezit pokusu cizího člověka o sebevraždu, jestli považovat souboj za adekvátní a úměrnou

maunových, Praha 1810. Dále citováno jako „Dvacatero povídek“. Vzhledem k tomu, jaký přiznaný podíl na konečném znění české verze příběhu měli čeští překladatelé, či spíše adaptátoři, a také protože některá díla se lépe dohledávají pod jejich jménem, uvádím vždy v citacích za jménem autora i jméno jejich.

¹¹ed. NĚMEČEK, Jan: *Školní deníky Jakuba Jana Ryby*, Praha 1957, s. 214.

¹²SALZMANN, Christian Gotthilf / KRAMERIUS, Václav Matěj: *Dobrá rada w potřebě, anebo, vypsání života Dawida Opatrného: knížka pro wssecky, kdož opatrnými býti chtějg*, Praha, 1803. Dále citováno jako „Dobrá rada v potřebě“. Viz také výbor Jaroslavy Janáčkové: ed. JANÁČKOVÁ, Jaroslava: *Zazděná slečna a jiné příhody pro vyrazení*, Praha 1980., z něhož také cituji.

¹³SALZMANN, Christian Gotthilf / SUCHÁNEK, August Jiří: *Obsirné wyprawowánj podlé K. G. Salzmana, kterak Arnosst Zábranský ze sedláka swobodným pánem učiněn byl*, Praha 1815. Dále citováno jako „Kterak Arnošt Zábranský...“.

formu zadostiučinění a podobně.

Osvícenská snaha zaujmout naučnými spisy co nejvíce čtenářských skupin vedla k tomu, že mnoho z těchto knížek bylo svým dějem, prostředím, v němž se odehrával, i postavami zaměřeno na konkrétní čtenářskou skupinu. Stranou snahy autorů o poučování a výchovu svých čtenářů nezůstaly ani dospívající dívky. Právě jim adresoval Jan Rulík příběhy dívky Boženky. První příběh, nazvaný *Veselý Kubíček*¹⁴, měl takový čtenářský úspěch, že se autor rozhodl pro volné pokračování s názvem *Boženka, veselého Kubíčka manželka* (spis vyšel roku 1802 v Praze)¹⁵. Boženka, jejíž rodiče byli čestní a pracovití lidé, však již v dětském věku osiřela a její výchovy se ujali moudří kmotři a vychovatelé, kteří byli s jejími rodiči spřízněni. Ti Boženku vedou k pracovitosti a cudnosti, nedokážou však zabránit tomu, aby dívka ve své naivitě nepodlehla svádění veselého Kubíčka. Kubíček se živil jako dudák, s touto živností se však pojilo mnoho neřestí – mládenec byl nestálý, nevěrný a nedůsledný a brzy po svatbě s Boženkou se dal na pití. Příběh skončil smrtí Boženky, která se nad svým manželem utrápila. Naučnou složku tvoří především kázání děvčatům, jak se mají správně chovat coby dívky (dbát na svou cudnost neboli „pocitivost“, odívat se přiměřeně svému postavení, neoddávat se „koutkování“ apod.) i později jako manželky (ve všem poslouchat svého muže, být schopná vést domácnost apod.).

Vedle fiktivních vyprávění o smyšlených hrdinech jsem k rozboru vybrala i jedno, které hovoří o skutečné, v době sepsání žijící postavě. Spisek *Zrcadlo výborného sedlského obcování*¹⁶ upozorňuje čtenáře (původně především moravské sedláky, jimž je dedikován) na osobnost Jana Františka Vaváka. Tento oslavný Vavákův životopis sepsal v němčině profesor František Xaver Němeček, a poté ho do češiny převald Vavákův dopisující přítel, moravský obrozenecký kněz Tomáš Fryčaj. Spisek je mimojiné pozoruhodný sebezprezentací autora i překladatele – Fryčaj ukazuje sebe i Němečka (který pocházel z městečka Sadské několik kilometrů od Milčic) jako Vavákovy přátele, čímž legitimizuje a vysvětluje zasvěcenost, s jakou jsou psány pasáže z Vavákova každodenního života, dětství apod. Příběh se drží spolehlivé osy vyprávění života; jako v dalších naučných spiscích i zde se kombinují dějové pasáže (často docela dramatické) s výkladovými sekvencemi, které se tentokrát týkají všech možných problémů selského života

¹⁴RULÍK, Jan: *Veselý Kubíček*, in ed. NOVOTNÝ, Milan: *Romantické povídky z národního obrození*, Praha 1947.

¹⁵RULÍK, Jan: *Boženka, veselého Kubíčka manželka*, in ed. JANÁČKOVÁ, Jaroslava: *Zazděná slečna a jiné příběhy pro vyrazení*, Praha 1980, s. 71.

¹⁶NĚMEČEK, Jan / FRYČAJ, Tomáš: *Zrcadlo výborného sedlského obcování, představující: Život a příběhy rozsařného muže a polního hospodáře Frantisska Wawáka, tehdegsiho Rychtáře dědiny Milčic na cýs. král. komorním panství Poděbrady v Čechách*. Brno, 1807. Dále citováno jako „Zrcadlo výborného sedlského obcování“.

– propagací pěstování krmiv, pojištění, převádění obecních pastvin do soukromých rukou a podobně.

Překlady původem německých naučných spisů jsou většinou dílem okruhu vlastenců a literátů sdružených kolem Václava Matěje Krameria a jeho nakladatelství Česká expedice. Již od prvních dob své nakladatelské činnosti v osmdesátých letech se **Václav Matěj Kramerius**¹⁷ (1753–1808) věnoval především publikacím lidově výchovným. Popularizoval josefínské patenty a jako první pořizoval jejich překlady do češtiny. Svě zaujetí osvícenskou ideou pokroku, potažmo josefínskými reformami, dal najevo především přeložením útlé knížky neznámého německého spisovatele Ziegera. Originální titul spisku „Das Buch Joseph“ přeložil prostě jako *Knihy Josefova*. Díky jeho překladatelskému počínu se mohli lidé, kteří nečetli německy, seznámit s pozitivně laděným popsáním reforem Josefa II. Spisek popularizoval i školská opatření Josefova, zároveň se však velice kriticky vyjadřoval k působení církve a mnišských řádů. V době, kdy Kramerius vedl Schönfeldské noviny, byla jedna z nově zavedených občasných rubrik věnována informacím o hospodářských inovacích a umění polní práce¹⁸.

O vlastním životě **Jana Rulíka** (1744–1812)¹⁹ se toho dnes moc neví, ačkoli byl jedním z nejplodnějších spisovatelů lidového čtení na přelomu století. Tento pražský měšťan a choralista u sv. Víta vydal přes čtyřicet knížek – ať už vlastních či překladů – a jeho spisy byly čtenáři patrně široce čteny a kupovány. Fakt, že jejich autor dnes zůstává nejen historikům osobností takřka neznámou, se přičítá především vlivu literárněhistorického přístupu, který po dlouhou dobu dominoval zkoumání a hodnocení tohoto období. Měřeno estetickými kritérii, Rulíkova tvorba se skutečně nezařadí mezi význačná díla české literatury; pokud by badatelé na jeho knížky nahlíželi pouze z tohoto hlediska, mohli by je právem opomíjet jako nezájímavé. Můžou se však stát zajímavým materiálem historikovi, který zkoumá disciplinační, lidovýchovné prvky jeho tvorby a jejich vliv na čtenáře.

Z mnoha autorů, jejichž jména a osudy jsou dnes zcela neznámé, však vystupuje jeden, jehož osvětová činnost a literární dílo byly velmi pozoruhodné. **Christian Gotthilf Salzmann**²⁰ (1744–1811), který by průběhem svého života mohl sloužit za typ „řadového

¹⁷Informace o Krameriovi jsem čerpala především z publikace Jana Novotného. Viz NOVOTNÝ, Jan: Matěj Václav Kramerius, Praha 1973.

¹⁸Tamtéž, s. 55.

¹⁹Viz HROCH, Miroslav: *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost*, Praha 1999, s. 139–140, VLČEK, Jaroslav: *Dějiny české literatury II.*, Praha 1940, s. 279–285.

²⁰Následující informace o německém filantropickém hnutí a jeho zakladateli Basedowovi jsem čerpala především z publikace Dějiny tělocviku Václava Severy, údaje o Salzmannovi jsem doplnila ze stručné biografické poznámky v Kutnarově Obrozenském vlastenectví. Pro zajímavost lze uvést, že pozoruhodným dessavským Filanthropinem se zabýval i Michel Foucault ve svých Dějinách sexuality. Za poskytnutí těchto

osvícence“, dokládal svůj zájem o lidovému v duchu osvícenských poznatků nejen svými spisy, ale také svou celoživotní činností. Tento luteránský pastor, pedagog a didaktik byl jednou z hlavních postav filantropického hnutí. Jak praví tradiční výklad²¹, němečtí osvícenci, kteří toto hnutí založili, snili pod vlivem četby Rousseaua o tom, že lidstvo přivedou „ku blaženosti a štěstí“ výchovou, nikoli „úmorným cvičením z paměti a ranami“. Zakladatelem hnutí a tím, kdo razil jeho jméno, byl Bernard Basedow z Hamburku, který se posléze uplatňoval jako profesor na šlechtické akademii v Sorøe v Dánsku. Basedow v Dessavě založil ústav zvaný Filanthropinum, kde se snažil vychovávat mládež „k životu prospěšnému, vlasteneckému a šťastnému“. Velký důraz kladl Basedow především na tělesná cvičení.

Dessavské Filanthropinum však nepřestalo úpadek svého zakladatele, který značně společensky zchátral; opíjel se, chodil v „neurovnaném zevnějšku“ a tím zničil svoji pověst i dobré jméno ústavu. Mnoho vychovatelů, kteří byli znechuceni nepořádkem v ústavu a neustálým hašteřením se s Basedowem, kterému se věnovali na úkor své pedagogické práce, opustili potápějící se Filanthropinum – mezi nimi byl i Christian Gotthilf Salzmann. Mladý vychovatel si po svém odchodu v roce 1785 založil vlastní filantropický ústav ve Schnepfenthalu (kde ho prý mimo jiné navštívil i Ján Kollár). Salzmann jako velmi vzdělaný, praktický a energický vychovatel přejal z Basedowova systému pouze ty prvky výuky, které se osvědčily. Kladl větší důraz na výcvik těla a mravní výchovu oproti vzdělání intelektuálnímu – režim ve schnepfenthalském ústavu rozděloval rovnoměrně aktivity chovanců mezi školní a tělesnou práci, zábavy a hry v přírodě. Tělesná cvičení (především novou Basedowovu sestavu zvanou dessavský pentathlon) vedl Salzmann osobně. Salzmann – vychovatel byl také mimořádně literárně činný; vedle mnoha poučných příběhových knížek vydal také práce odborného zaměření: *Zprávy ze Schnepfenthalu rodičům a vychovatelům*, *Krátký návod k poučení dětí v příčině tělesných cviků* a *Vycházky chovance ze Schnepfenthalu*. Salzmannova pedagogická činnost může být považována za jedno z epicenter osvícenského snažení o osvětu, trvalo však ještě několik desítek let, než tato vlna doběhla až do Čech a zpředmětnila se v překladech německých autorů a ve vlastních didaktických dílech českých autorů – osvícenců a vlastenců.

bibliografických informací vděčím kolegovi Václavu Smyčkoví. Viz SEVERA, Václav: *Dějiny tělocviku*, Brno 1929, s. 103-106., KUTNAR, František: *Obrozené vlastenectví a nacionalismus. Příspěvek k národnímu a společenskému obsahu češství doby obrozené*, Praha 2003, s. 370, FOUCAULT, Michel: *Vůle k vědění. Dějiny sexuality I.*, Praha 1999, s. 36-37.

²¹V tomto případě vycházím z jednoznačně pozitivně laděného výkladu Václava Severy z roku 1929. Toto vnímání však samozřejmě není závazné – postupným promyšlením antiteze „dialektiky osvícenství“ začali autoři často vynášet negativní stránky osvícenského přístupu. Například Michel Foucault příznakově klade výraz „filantropické hnutí“ vždy do uvozovek, a výstižně tak dává najevo ostře ironické vnímání „lidumilnosti“, kterou si hnutí vetklo do názvu.

3 Boj řádů

Rozevře-li dnes čtenář spisek *Dvacatero povídaček pro mládež*²², určený patrně především pro školní mládež²³, vstoupí do světa, jehož vesnické kulisy a postavy jsou sice možná pohádkové, nicméně úlohy, děj a vzájemné rozhovory postav mají k tradičním příběhům daleko. Dnešní čtenář může být překvapen agresivitou didaktického diskursu, který se před ním rozvíjí. Velice krátké „povídačky“²⁴ mají zjevně za cíl co nejstručnějším a nejpřesvědčivějším výkladem přimět čtenáře, aby přehodnotil svůj názor na události a jevy, které ho běžně provází každý den. Na spiscích je patrná snaha o maximálně přesvědčivou argumentaci spojenou s úsilím o sepsání pokud možno krátkých příběhů (napsaných s ohledem na modelového čtenáře – dítě školního věku). Z tohoto důvodu text představuje pouhé jádro, neobalené žádnými „zbytečnými“, epizodními postavami, a poskytuje tak výborný materiál k sémantické analýze. Hlavním obsahem těchto zdánlivě velmi jednoduchých příběhů je především střetnutí dvou světů, jimž lze přiřadit nejen typické postavy, ale hlavně určitý způsob přemýšlení, či ještě lépe způsob generování pravdy o světě.

Oním vyšším řádem, který pohltil či přepsal všechny parciální řády předchozí a velice zřetelně vymezen se projevuje i ve spiscích, je účelová racionalita jednání, slovy Miloše Havelky: „[...] *nově argumentující a sebevědomě se prosazující racionalita jednání a rozhodování se se svou kalkulatelností vztahu cílů a prostředků, s nezájatostí svých svých soudů a přísnou pojmotvorbou* [...]“²⁵. Čtenář, který se dnes obírá tímto souborem povídek, může snadno získat dojem, že se v nich nejen prezentují nové poučky a pravidla, ale také manifestuje svrchovanost a z ní plynoucí expanzivnost nového řádu, neseného velice průbojným a agresivním diskursem. Postavy a „děj“ (i jeho vysvětlení) *Dvacatera povídaček* je možné tímto řezem rozdělit téměř úplně. Žádný prvek v těchto anekdotách nestojí stranou, všechny svou sémantikou slouží tomu, aby čtenáře přesvědčily o novém, racionálním způsobu vysvětlení světa, založeném na vyzdvihování kritické schopnosti rozumu, který odbourává staré předsudky a mýty a dobírá se podstaty, ukryté za nimi²⁶.

²²WEBER, Josef / TOMSA, František: *Dwadcatery powjdaček, s 18 biblickými naučenjmi z přjslowj Ssalamounowých*, Praha 1810.

²³Spisek je věnován slovy „Dar pro mládež“. Že byla tato knížka alespoň někde ve skutečnosti používána ve školní výuce, se můžeme domnívat ze slov Jakuba Jana Ryby, který ji uvádí jako součást školní knihovničky, a to v roce, kdy v Praze vyšla – 1810 (!). Viz ed. NĚMEČEK, Jan: *Školní deníky Jakuba Jana Ryby*, Praha 1957, s. 214.

²⁴Které by dnes bylo vhodnější nazvat spíše anekdotami – často postrádají základní dějovou linii, pointu apod.

²⁵HAVELKA, Miloš: *Sekularizace a odkouzlení, kompenzace a integrace*, in eds: FASORA, Lukáš, HANUŠ, Jiří, MALÍŘ, Jiří: *Sekularizace venkovského prostoru v 19. století*, Brno 2009, s. 43.

²⁶Viz přepis analyzovaných povídaček v příloze.

Tomu odpovídá i struktura příběhů – ve většině případů jsou postavy, které se nechávají svést zdáním a stále věří v pravdivost iracionálního vysvětlení situace, vyvedeny z omylu postavou, která je nositelem nového řádu, tím, kdo nevěří na nadpřirozené síly a naopak dokáže vše vysvětlit racionálně a zároveň tak, aby to všichni pochopili (tak tomu je například v povídkách *Okouzlený dobytek*, *Kalendář*, *O úrodnosti země*, *o nemocech*, *vojnách a o pokoji* a dalších). Netřeba asi dodávat, že postavy, náležející racionálnímu řádu vysvětlování, získávají v příběhu vždy navrch a jejich řešení situace se ukáže být správným, zatímco postup „špatný“, neosvícený, je nejenže ukazován jako nefunkční, ale jako takový i často zesměšňován a ironizován. V některých případech se také čtenáři dozví, že taková vysvětlení mohou být i škodlivá: „*Proto se vypustilo v opraveném kalendáři, kdy bude jaké povětrí a jiné věci, které vám nic neprospějí, ale které by vás mámily, i vám ublížily.*“²⁷

V několika povídkách se vyskytuje typ postavy, s jehož zařazením by bylo možné váhat, popřípadě není zřejmé hned zpočátku. V povídce *Posedlá, podvodnice*²⁸ je například uvedena na scénu žena, která se zdá být posedlou každému, kdo je schopen věřit, že posedlost je skutečným problémem. Teprve na konci povídky je tato žena odhalena jako podvodnice, která předstíráním posedlosti mámila peníze, stravu a soucit od lidí, kterým ještě žádný racionálně myslící člověk neotevřel oči. Na podobném principu jsou založeny i povídky *Kopačka pokladu*, *Zakletí čerta* a *O zpevnění*²⁹ (posledně jmenovaná vypráví o mladíkovi, který důvěřivým vesničanům a především pak panským myslivcům dokázal namluvit, že je neprůstřelný). Tento motiv postavy, která se dokáže přetvářet, zatajit svou znalost „pravdy“, a tím podvádět důvěřivé hlupáky, postavy, která se místo toho, aby dala svou znalost do služby osvěty, raději svých vědomostí zneužívá, je v naučných knížkách zjevně důležitý a mnohokrát se opakuje. Čtenářům totiž slouží jako jasná výstraha toho, jak snadno se dá jejich zjevené nevědomosti zneužít; postavy, které byly napáleny podvodníkem, pak jsou pro smích všem, kteří již přistoupili na „nový řád“ (a těm čtenářům, kteří již zpochybnění víry v kouzla a iracionální jevy znali, patrně přítomnost postavy podvodníka tvořila v příběhu prvek disharmonie a tím vytvářeného napětí).

Postavy často jednají v rozporu se čtenářovou zkušeností z každodenního života, zato však zcela v souladu s úlohou, kterou jim přisuzuje nový řád. To se týká především postav, jejichž povolání je předurčovalo k tomu, aby se stali nositeli nového řádu, aby mezi lidmi dosud neosvícenými rozšiřovali nové poznatky a propagovali samostatný a racionální způsob myšlení – především tedy faráři, učitelé a vrchnost³⁰. Tak například v povídce *Okouzlený dobytek*

²⁷Dvacatero povídaček, s. 8.

²⁸Dvacatero povídaček, s. 20.

²⁹Dvacatero povídaček, s. 11, 27, 23. Viz též přílohu č. 1 – přepis analyzovaných povídek.

³⁰Viz též v této práci kapitolu Prostředníci.

přichází vesnické ženy za farářem, aby ho požádaly o radu, jak uzdravit dobytek, který je podle nich očarovaný. Farář jim přesvědčivě a trpělivě dokazuje, že nesnáze s dobytkem mají zcela racionální vysvětlení i řešení (zavrhuje tím iracionální domněnky žen, které myslely, že jde o vliv nadpřirozených nepřátelských sil, jež chtěly zapudit stejně iracionálními prostředky – kouzly, zařikáváním apod.). Kromě toho však poskytuje svou pomoc bezradným ženám i v záležitosti, ve které by svou zkušeností měly mít nad farářem zcela navrch – radí jim totiž, jak správně stloukat máslo³¹. Tato scéna, která dnes na první pohled může působit směšně – kdo by předpokládal, že duchovní může platně udílet rady selkám v záležitostech ryze hospodářských? – je však dokladem expanzivnosti nového racionálního řádu, podle nějž musí být plošně univerzálním soudem rozumu prověřeny i každodenní problémy žitého světa, které se až dosud řešily partikulární tradicí a zkušeností. Tato forma argumentace a agresivita didaktického diskursu je přitom vlastní všem zkoumaným knížkám, zde se však ukazuje v nejkomprimovanější podobě.

Pokusila jsem se tímto rozbořem naznačit nástroje a možnosti persvazivního jazyka didaktických knížek. V následujících kapitolách se tedy pokusím popsat, jaký konkrétní přepis byl nesen takto nekompromisním, polarizovaným diskursem. Pochopitelně, ne všechny analyzované knížky se vyznačují takto rázným rozdělením a hodnocením – jak bylo výše konstatováno, je to zapříčiněno nejspíše snahou o co možná nejstručnější a nejpádnější vyjádření.

³¹Dvacatero povídaček, s. 14. Zajímavé je, že protipólem častých zmínek o výhodnosti racionálního postupu při problémech se stloukáním másla v osvětských příručkách je mnoho dochovaných zaříkadel a kouzelných formulí, které měly zajistit zdařilou výrobu másla. Zdá se, že stloukání másla byla činnost vždy náročná a nevyzpytatelná natolik, že se dodnes dochovávají recepty k jejímu provádění, ať už racionální či kouzelnické. Viz výbor ze sbírek lidových zaříkání, která sesbíral v časopise *Český lid* na počátku 20. století Čeněk Zíbrt. Edd. SLÁDEK, Miloš, ŠTURSOVÁ, Jana: *Šel psotník po humnech*, Tanvald 1997, s. 95-96.

NÁZEV POVÍDKY	KATEGORIE „STARÝ ŘÁD“		„NOVÝ ŘÁD“
NEJLEPŠÍ KALENDÁŘ	Postavy	Impresor	Učený muž žilou se pouští, když lékař radí; pověří člověk nemůže dopředu určit;
	Přesvědčení	kalendář by měl určovat čas pouštění žilou, jaké bude pověří, nebeská znamení	planety s námi nemají co jednat, nejsou dobré ani zlé
KOPAČKA POKLADU	Postavy	Ovčáčka	Cikánka, Ovčák
	Přesvědčení	víra v poklady, v duchy	
NEDELE A SVÁTEK	Postavy		Ondřej
	Přesvědčení	světit neděli „zahálkou“	světit ji čtením, diskusemi ap.
OKOUZLENÝ DOBYTEK	Postavy	Selky, stěžující si na okouzlení dobytka	Farář
			Kráva dojí červenou tekutinu
	Jevy		Dobytěk močí červenou tekutinu Kuřata padají a cepenějí
	Vysvětlení	Kvůli uřknutí kráva dojí krev a „ští krví“ Není to „samo ze sebe“	Obarvené mléko Barva rostlinného původu Kuřata požíla jedovatou rostlinu
POSEDLÁ, PODVODNICE	Postavy	Posedlá Žena, jež se nechala oklamat	Podvodnice (která se dělala posedlou) Farář
	Jevy		Žena dává nehty a vlasy
	Vysvětlení	Žena je posedlá	Podvodnice si je pouze strčila do úst a poté vyplivla
O ZPEVNĚNÍ	Postavy		Janek
	Jevy		Janek má prostřílený kabát, ale přežil to
	Vysvětlení	Janek je neprůstřelný	Janek si pouze neviděl prostřílel kabát
O ÚRODNOSTI ZEMĚ, O NEMOCECH, VOJNÁCH A O POKOJI	Postavy		Sedláci, Pan farář
	Jevy		Nemoc, neúroda, vojna
	Vysvětlení	Zemí a neštěstí na ní ovládají planety	Zemí ovládá Bůh, nikoli planety
ZAKLETÍ ČERTA	Postavy		Farář, Zloděj
	Jevy		Černý pes; cedulka psaná krví
	Přesvědčení	Víra v čerta	Víra v rozumové vysvětlení Předstírání víry v čerta
	Vysvětlení	Černý pes je vtělený Satan; Cedulka krví psaná, jíž se člověk upisuje ďáblu	Černý pes je pouze černý pes Cedulka krví psaná slouží k oklamání důvěřivých

4 Čas práce, čas k práci

„Ani jediné hodiny nezmař zbůhdarma, neboť celé živobytí naše toliko z hodin pozůstává.“³²

Vnímání času nebylo v průběhu diachronního vývoje lidstva vždy stejné. Změnou chápání času v průběhu modernizačního procesu se zabývali historici, sociologové i filozofové³³. Sociolog Anthony Giddens změnu vnímání času považuje za průvodní jev přeměny společnosti. Původní chápání času, které připisuje předmoderní společnosti, popisuje slovy: „... všechny předmoderní kultury měly způsob počítání času. Kalendář byl například stejně významným rysem agrárních států jako objev písma. Ale počítání času, které bylo základem každodenního života, spojovalo – jistě pro většinu populace – čas s místem a bylo obvykle nepřesné a proměnlivé. Nikdo nemohl určit denní dobu bez odkazu k dalším sociálně-prostorovým ukazatelům; „kdy“ bylo téměř vždycky spojeno s „kde“ nebo ztotožněno s pravidelnými přírodními úkazy.“. Moderní společnost se podle Giddense řídí časem vyprázdněným, homogenním: „Vynález mechanických hodin a jejich masové rozšíření (jev, který začíná již od konce 18. století) měly klíčový význam pro oddělení času od prostoru. Hodiny vyjadřovaly jednotný rozměr ‚prázdného času‘, kvantifikovaný způsobem, který umožnil přesné označení ‚zón‘ dne (například ‚pracovního dne‘).“³⁴ Giddens důsledně uvažuje čas v souvislosti s prostorem. Svou analýzu tedy zaměřuje především na fakt, že jedním z důsledků modernizace bylo oddělení vnímání času a prostoru. Tím se Giddensovi otevírá široké pole pro analýzu racionální organizace práce, osvojování „jednotné minulosti“ a vyvázání sociálních vztahů z místních kontextů interakce.³⁵

Popis změny vnímání času však není pouhým intelektuálním cvičením filozofů. Jaké společenské důsledky může taková kulturní změna přinést, se pokusil ukázat kulturní historik a politolog Benedict Anderson. Ten se, s odkazem na Waltera Benjamina, pokusil popsat společenské důsledky utvoření kategorie prázdného homogenního času. Změnu vnímání času analyzuje na základě rozboru moderních románů a chápe ji jako jednu z hlavních podmínek, které umožnily lidem myslet takové společnosti, které spočívá na abstraktním základu, jakým je podle Andersona národ. „Prázdný homogenní čas“, který je odměřován hodinami a kalendáři a „v němž simultánnost prochází takříkajíc napříč časem a protíná jej“, pojímá jako „zastřený původ nacionalismu“.³⁶

povídka *Dobrá rada v potřebě* je jedním z těch naučných spisů, které se zřetelně zaměřují na sugesci jedné základní poučky; v tomto případě volá po účelném využívání času. Z hle-

³²KRAMERIUS, Václav Matěj: *Zrcadlo sslechetnosti pro mládež českau*, Praha 1817, s. 5.

³³Jako například Walter Benjamin, Martin Heidegger, Benedict Anderson, Anthony Giddens a další.

³⁴GIDDENS, Anthony: *Důsledky modernity*, Praha 2010, s. 23, 24.

³⁵Tamtéž, s. 25, 26.

³⁶ANDERSON, Benedict: *Představy společnosti. Úvahy o původu a šíření nacionalismu*, Praha 2008, s. 40.

diska výše předestřených teorií je zajímavé sledovat, s jakými slovesy se zde výraz „čas“ pojí, tedy co všechno je podle autorů možné s časem „dělat“ – frekvence tohoto slova a jeho kolokace jsou pro čtenáře nápadné už při prvním zběžném čtení. Pokud čtenář prochází povídku *Dobrá rada v potřebě*, narazí nejčastěji na sousloví „(dobře) vynakládat čas“. Celkem se v této povídce, rozsahem zhruba na čtyřicet stran, opakuje osmadvacetkrát³⁷ a stává se krédem a zaručeným receptem na úspěch jak hlavního hrdiny Davida, tak jeho dobrodince milostpána (zcela příznačně si dospělý David toto heslo spolu s dalšími vypíše na papír a zasklené pověsí na čestné místo v chalupě). Ve vzájemném rozhovoru Davida s milostpánem se toto spojení vyskytuje nejčastěji, především během nabádavých promluv milostpána v první části příběhu; v druhé části vyprávění, které již sleduje dospělý život Davidův, předává David zásadu „*jak to věc velice užitečná jest, když se čas dobře vynaloží*“ v úloze vypravěče čtenářům povídky. Dále se výraz „čas“ vyskytuje v sousloví „zmařit čas“ (čas lze zmařit zahálkou a dokonce i čepením nevěsty), „strávit čas v zahálce“, „ukrátit čas (ničemnou a škodnou věcí)“, „promrhat (drahý) čas“, konečně času si lze „vážit“ a „přischránit si“ ho.³⁸ Používání těchto sloves evokuje, laicky řečeno, představu času jako „věci“, kterou je možné určitým způsobem „vlastnit“, naložit s ní po svém. Odráží racionální představu autorů, že čas již není pojímán jako onen „žitý“, který je spojen s prostorem osvojeného světa lidí a odměřován konkrétními činnostmi, které lidé v jeho průběhu vykonávají – vždy se jedná o samostatnou, neorientovanou a abstraktní veličinu, ke které se nelze nevztahovat a také ji nelze nevztahovat k užitku potenciální činnosti během tohoto času vykonané. Čas není uvažován jako cyklický ani nekonečný, jde o „lineární kontinuum,“ (Ricoeur), které je nutno pečlivě a hospodárně rozdělovat, aby bylo vždy dobře využito. Čas se v obrazu didaktických spisků stává veličinou, s níž lze operovat, propočítávat ji a uvažovat o ní s konečným zřetelem k pokud možno co největší výtěžnosti, účelnosti a užitečnosti jednání.

Co je podstatné a typické pro diskurs knížek lidového čtení, je skutečnost, že jakmile je čas takto operacionalizován, neexistuje (a autoři zvláště v tomto bodě apelují na lidi inteligentní či všeobecně řečeno gramotné) žádný způsob trávení času mezi „dobrým vynakládáním“ a „mrháním“. Hranice procházející mezi představou užitečně a neužitečně tráveného času dokáže zařadit a zároveň zhodnotit i v tomto ohledu zdánlivě neutrální činnosti jako je tančovačka, svatební zvyky či čtení knížek. Takto striktní hranice zakládá apelativnost diskursu – hlavní hrdina si musí navyknout uvažovat nad jednotlivými (a všemi) běžnými činnostmi v intencích otázky, zdali je tento způsob trávení času užitečný a prospěšný druhým. Přesvědčovací model se opakuje: při zhodnocení jednotlivých činností je odsouzen „tradiční“, již nevyho-

³⁷Dobrá rada v potřebě, s. 226-229, 232, 233, 235, 238-243, 256, 270, 271.

³⁸Dobrá rada v potřebě, s. 226, 227, 228, 236, 238, 255, 262, 271, 273.

vující názor, a následuje příklad, který ukazuje novou, racionální úvahu a následné jednání.

Pouze pokud je čas figurován jako propočítatelný a nezávislý na dalších jevech, je možno jej podřídít požadavku na jeho plně účelné využívání. Jinými slovy, jestliže si čtenář uvědomí, že čas je operacionalizovatelná veličina, jehož organizování je v jeho vlastních rukou, vynoří se před ním nový požadavek přemýšlet nad tím, jakým způsobem se bude chovat, aby svůj čas – podle osvícenského apelu – co nejhospodárněji využíval. V tomto mu může pomoci popis chování kladných postav poučných příběhů. Již nově vychovaní hrdinové příběhů problematiku času reflektují, hovoří o ní, a nejenže odsuzují trávení času „neužitečnými“ činnostmi, ale také činnosti užitečné uspořádávají tak, aby času co nejméně ztratili. Čtenáři se mohou dozvědět, jak své konání v čase rozdělit během dne, roku nebo čemu se věnovat v jednotlivých etapách života. Zvláštní pozornost, na kterou lze usuzovat z četnosti opakování motivu v různých naučných knížkách, věnovali autoři především úsekům času, které nebyly primárně určeny pro práci. Zjevně totiž cítili potřebu především navrhnout způsob využívání času, který nebyl dopředu rozvržen povahou práce, která se během něj vykonávala. V logice tohoto uvažování neměl být zmařen žádný čas, proto se přesvědčování zaměřilo především na onen „hluchý“, který dosud nebyl „kolonizován“ žádnou představou o možném využití – doba nedělí, svátků, ale i volného času čeládky (ostatně představovat si „volný“ čas je možné, pouze pokud vnímáme čas jako prázdnou, samostatnou a svébytnou kategorii).

Z dnešního pohledu nabývá požadavek účelného trávení času často až absurdních podob. V knížce *Dobrá rada v potřebě* se tak čtenář může dočíst o lekci, kterou dostal malý David, ještě nevyklý tvrdé práci: „*Když jsem přišel do zahrady a do práce se dal, nevoněla mi. Sotva jsem hodinu zemi ryl, měl jsem plné ruce krvavých puchejřů. Hodím rejčem, lehnu si a dám se do pláče. Hospodář oknem hledě hned přijde ke mně a praví: „Chlapče, co děláš? Mně se zdá, že jen chceš čas zmařit. Hned pracuj, sic jdu k milostpánovi a povím mu to.“*“³⁹ „Zmařený čas“ tu příznačně symbolizuje nevyužitý kapitál, práci, která za onu dobu mohla být vykonána. Hospodář však chlapci přímo nevytýká, že zahálí, ale že „maří čas“ odpočinkem (či pláčem). Naléhavost volání po účelném využití času, dohnaná ke krajnosti, zaznívá i v odsudcích spánku jakožto zbytečného ztrácení času. Čas spánku lze „zefektivnit“ pouze tím, že spánek bude co nejvíce omezen a nahrazen činnostmi, kterou lze v čase provádět účelně. „*Jednou usnu tvrdě. Asi o půlnoci kdosi na dvěře zatluče a volá: „Hé! Jste-li tu kdo? Já celý ospalý vzbudím se a jdu k oknu vidím pána na koni. Zbloudil z cesty a chtěl mít posla do Babiny. Já se spěšně obléknu a jdu s ním. Přitom mně hned připadlo, že tím poselstvím víc dobrého učiním, než abych se na posteli válel a hnáty protahoval.“*“⁴⁰ Z pohledu autorů knížky se zdá logické

³⁹Dobrá rada v potřebě, s. 226.

⁴⁰Dobrá rada v potřebě, s. 253.

pohlížet na spánek jako na činnost zabírající mnoho času, během níž však spící nemůže vykonat nic užitečného. Není proto divu, že kritizování přemíry spánku se ve výchovných povídkách objevuje často.⁴¹

Řádu všedních dní se vymykala neděle, kdy tradičně chápané náboženské přikázání bránilo lidem vykonávat práci. Problém, jak účelně využít neděli či svátek, je tematizován obdobným způsobem v mnoha povídkách – autoři spisků se často pokoušeli přepsat toto tradiční pojetí svátečního dne tak, aby nebylo možno říci, že křesťanské přikázání nutí lidi k zahálce. Přeformulování účelu křesťanského svátku přirozeně zapadlo do nového, osvícenského pojetí náboženství, které mělo společnosti sloužit především jako etický ukazatel. Logika běžícího, odpočítávaného času se autorům totiž zdála být neúprosná: „*Rozvažte sobě: snad jeden neb druhý z nás asi sedmdesáte neb osmdesáte let živ býti má; a když spočtu toliko neděle, tak to udělá sedmý díl života našeho. Jestli vy všechny ty neděle v zahálce strávíte, tedy přes deset let svého života pro nic a za nic zmaříte a tudy od těch sedmdesáte let přes deset ztratíte. Tak sobě to jen rozvažte, jak to pro vás veliká ztráta jest!*“⁴² Neděle jakožto den, kdy práce není přesně vymezena či je dokonce zapovězena, představuje zvláštní nebezpečí, že člověk sejde na šikmou plochu a stane se z něj povaleč. Právě volný nedělní čas byl příčinou toho, že se David Opatrný stal nakrátko karbaníkem a podle vlastních slov mohl znovu skončit jako žebrák. I poté, co si svůj poklesek uvědomil a snažil se mu vyhýbat, představovala mu volná neděle den pokušení: „*Celý tejden jsem na hru nevzpomněl; večer pracoval jsem aneb četl v knize s větší chutí než kdy jindy; když ale první neděle přišla a odpoledne k páté hodině se blížilo, tu jako by mne někdo do hospody strkal; než přece jsem se přemohl a vezma klobouk šel jsem do pole.*“⁴³ Tato epizodní příhoda Davidova života čtenářům ukazuje, že čas, který není organizován vzhledem k nějakému danému účelu, s sebou nese nebezpečí zahálky, která se zde plynule asociuje s dalšími neřestmi – karbanem, rvačkami, ožebračováním lidí. Ne náhodou je tak v povídce *Dobrá rada v potřebě* právě farář tím, kdo během kázání upozorňuje na „mylnou“ domněnku, že během nedělí nelze vykonávat nic užitečného⁴⁴. Svou promluvou se jednak vymezuje vůči „tradiční“ představě svčení svátku, jednak tuto představu přepisuje v duchu nového řádu. Jak totiž ukazují i další osvícené postavy, lze vymyslet mnoho činností, jimž se může člověk v sváteční den věnovat, aniž by překročil svatá přikázání – může číst

⁴¹Spánek byl ve spiscích tematizován často a ne vždy jen ve vztahu k neužitečně naplňovanému času. Stejnému účelu, tj. omezit míru spánku, sloužila i argumentace, že spánek, podobně jako jídlo, představuje spíše než nezbytnou fyzickou potřebu „žádost těla“, kterou je nutno překonávat, aby byl člověk svobodný. „Chceš-li, mluvil jsem sám k sobě, svých žádostí býti pánem, musíš také žádost po spaní zkrátiti; jinak ti věru nelze prospěchu v tom učiniti.“ viz Kterak Arnošt Záborský. . . , s. 23.

⁴²Zde jde o slova farářova pronesená během kázání. *Dobrá rada v potřebě*, s. 229-230.

⁴³*Dobrá rada v potřebě*, s. 236-237.

⁴⁴*Dobrá rada v potřebě*, s. 230.

dobré knihy, věnovat se účtům hospodářství, vyučovat své děti, rozmlouvat o tom, co by se mělo zařídit během příštího týdne nebo „*veliké a divné skutky boží zpytovat*“.⁴⁵ Hrdina jedné z *Dvacatera povídaček*, osvícený měšťan Ondřej, zase nutil členy své rodiny a čeled', aby s ním po návštěvě kostela diskutovali o kapitole z Písma a kázání, které v kostele vyslechli.⁴⁶ Pojetí svěcení svátku bylo změněno zároveň se změnou chápání hodnoty času. Takto to čtenářům osvětluje dovětek k výše zmíněné povídce: „*Jakť mnoho zlého se stává v neděli a v svátek! – Jak mnozí myslí, když nic nezpracovali, nic nedělali, že světili neděli a svátek! I, jen ten světlí pravě neděli a svátek, kdo činí v neděli mnoho dobrého!*“⁴⁷

Časté zdůrazňování večerní práce ukazuje, že to již nejsou vnější podmínky, které určují, kdy se má pracovat. Večery, kdy již venku není světlo na polní práci, je doba, kdy zdánlivě – podle představ tradičně uvažujících postav – pracovní den končí. Příběhy však ukazují, že racionálně uvažující člověk nesmí ani tento čas strávit zahálkou. Z pasáží, které se věnují popisu užitečného a neužitečného chování během volných večerů, zaznívá podobná představa, jako při líčení nedělí a svátků – v tento čas sice není možné pracovat přímo, fyzicky, je však mylné se domnívat, že kvůli tomu je takový čas nevyužitelný. Práci příštího dne je totiž třeba promyslet a připravit – a to vše je možné vykonávat v těchto zdánlivě „hluchých“ dobách. Čas následujícího dne lze díky tomuto plánovanému rozvrhu využít cele k tomu, pro co je „určen“ – konkrétní, fyzické práci v hospodářství. Knížky vlastně na těchto příkladech učí lidi výsostně racionálnímu uvažování – výsledek práce nemusí přijít a být využit hned. Čím více konečný výsledek odloží a budou investovanou práci a čas „strádat“, tím bohatšími se nakonec stanou.

Pravděpodobně nejlepším způsobem, jak vyplnit večer užitečnou prací, je číst (a ještě lépe i předčítat ostatním), nejrady z hospodářských příruček. Tak je možné promyslet si a prostudovat svou polní práci a přes den využít světla k již rozmyšlené činnosti. Tímto poučením prošel i malý David, který byl zprvu patrně zvyklý chodit již po večeri spát. Hospodář, který prakticky dostal na starosti Davidovu (pře)výchovu, ho také brzy vyvedl z omylu: „*Ty lenoš! Což bys již spal? Neslíbil's milostpánu, že svůj čas dobře vynaložiti chceš? Ještě dvě hodiny jsou pro práci. Tu máš čočku, přebírej, zejtra bude k obědu.*“⁴⁸ Postupně, jak David toto uvažování přejímal, učil se a vzdělával, viděl nejlepší způsob trávení svého volného času v činnosti, jejíž výsledek se neprojevil hned druhý den, ale která se mu zúročovala průběžně – totiž v čtení: „*Pomalů mi let přibývalo a já tím víc hleděl čas dobře vynakládati. V zimě, když jiní chasníci u kamen se roztáhli a chrápali, já se ku práci posadil,*

⁴⁵Dobrá rada v potřebě, s. 229.

⁴⁶Dvacatero povídaček, s. 13.

⁴⁷Dvacatero povídaček, s. 13.

⁴⁸Dobrá rada v potřebě, s. 227.

a nebylo-liť napilno, tak jsem alespoň v užitečné knížce četl. “ Tento kratičký úryvek sdružuje všechny důležité aspekty modelové situace, v níž racionální uvažování času nahrazuje to tradiční – zatímco chasníci jakožto symboly nesprávného, tradičního řádu během zdánlivě volného času „chrápou“, David, symbol řádu racionálního, čte v užitečné knížce.

5 Příkaz svobody

*V těžký boj se musíš dáti,
Chceš-li přemoci žádosti,
Vítěz sladce budeš spáti,
rajské cítit radosti.*⁴⁹

*„Každý člověk, kdo svou vlastní vůli plní, a dobrovolně se jinému podrobuje, protože to za svou povinnost drží, ten jest svobodný.“*⁵⁰

Knížky lidového čtení mohou být zcela právem považovány svou výstavbou, dějem i argumentací za značně primitivní četbu (ve srovnání s díly „velké literatury“), čímž také odpovídaly možnostem modelového čtenáře, většinou zemědělsky pracujícího vesničana, který postrádal jakékoli kořeny vzdělání. Je však zajímavé sledovat, nakolik jsou „intertextuální“; nakolik autorova tvorba odráží různorodé tradice evropského myšlení. Knížka *Kterak Arnošt Zábranský*... pomocí tradičně postaveného příběhu mladého muže, který se z naivního přesvědčení o povaze světa vypracuje až k moudrosti a společenskému uplatnění, opisuje stále jeden leitmotiv: co je to lidská svoboda, nakolik je člověk odpovědný za svoje jednání, co ho v jeho svobodném přemýšlení omezuje. (S tím se také pojila otázka velice aktuální – jak se takto pojímaná svoboda shoduje s požadavkem lidských práv, nedávno vyhlášených francouzskými revolucionáři?) Svoboda je zde objektivizována, předložena jako problém a námět celoživotního lidského úsilí. Autor předchází možné, ačkoli pravděpodobně neformulované otázky svého modelového čtenáře a vytváří celkem složité, komplexní pojetí svobody, které odvrací čtenářovu pozornost od jeho soudobé politické a sociální situace k jeho vlastnímu nitru. Problém není možné řešit v (dočasně) nespravedlivém sociálním řádu; je proto přenesen k osobě samotného čtenáře a objektivizuje tím sebedisciplínu každého jednotlivce. Autor své přesvědčování opřel pravděpodobně o dobrou znalost stoické filozofie, jejíž základní citáty a hesla často vkládá do úst postavám moudrých, zkušených mužů – ve „zlatém věku stoicismu“ často osvícenci hledali utopický, přirozený řád, který by mohl konkurovat sociálně nespravedlivým poměrům⁵¹.

Pochopitelně, skutečnost, že intelektuálové čtou díla antického stoicismu, nepřichází s osvícenstvím jako novinka. Často využívané akademické znalosti, myšlenky a výroky však nezaznívají ve vzájemné diskusi učenců; pozoruhodné je především to, že se autoři pokoušejí rozšířit mentální mapu svých venkovských čtenářů o znalost slavných jmen a myšlenek.

⁴⁹ *Kterak Arnošt Zábranský*, s. 77, 83.

⁵⁰ *Kterak Arnošt Zábranský*, s. 121.

⁵¹ Viz LOEWENSTEIN, Bedřich: *Projekt moderny*, Praha 1995.

Smířenost s osudem, ale především požadavek na ovládnutí vlastních žádostí odpovídá tomu, jak prezentuje výsledky procesu civilizace například Norbert Elias – požadovanou normou chování se stalo ovládnutí afektů, které nakonec zevnitřně do vrozené potřeby.

Základní argumentace knížky *Kterak Arnošt Zábranský... z roku 1805* (do češtiny byla přeložena roku 1815) projevuje pozoruhodné pochopení pro předpokládané (či obávané) stížnosti sedláků. Autor nikterak nevyvrací představu, že sedláci jsou v podstatě lidé nesvobodní: „*Zemská zboží, jakož všickni víme, jsou velmi nerovně mezi lidmi rozdělená; jednomu se téměř všeho, druhému ničehož nedostalo. Jeden vládne tolika zemi, že ji nemůže přezříti, byť i celý svůj život projíždě ji strávil; druhý ani tolik nemá, kde by si mohl nasít petržele, které mu do polívky třeba. Jeden hází diamanty okolo sebe, jakoby to škřemení [sic] bylo; druhý pak celé své jmění při sobě v koženém sáčku nosí. Jeden má miliony ponížených a poddaných služebníků, kteří vždy pohotově jsou rozkazy jeho plniti, druhý nemaje co rozkazovati, musí stále v poslušnosti státi. Toho již změnit nelze. Kdo nás tak nerovně podělil, víme. Jestliť to Všemohoucí – kdož může co proti němu?*“⁵²

Obratně však využívá touhy sedláků po svobodě, tohoto potenciálního ohniska nepokojů proti vrchnosti, k prosazování vlastních osvícenských ideálů. Sedlákům podle názoru autora⁵³ nepřínáleží kritizovat nerovnost rozdělení statků a práv (to naznačuje motiv, kdy hlavní postava poznává, že větší svobody nedojde v domnělém ráji lidských práv – Francii), a je nutné, aby podstata jejich osvobození byla odkázána mimo veřejný, „politický“ život. Autor přesvědčoval čtenáře, že svobody nedosáhnou změnou vnějšího prostředí, nýbrž že osvobození tkví v jejich vnitřním uvědomění, v „hlavě, kterou vlastní každý“⁵⁴. Svoboda, pokračovalo vysvětlování, spočívá především v ovládnutí vlastních žádostí: „*Nalézají se ve světě služebnosti, které jsou těžší a více utiskují, než roboty, které zemany ano i velikého Žoldána (?) tlačí. Od těch se musí člověk snažiti, aby byl osvobozen. Je-li těch prost, tedy není žádného ve světě, kdo by ho sobě mohl za otroka podmaniti. [...]* [Jsou to] Služebnosti,

⁵²Kterak Arnošt Zábranský, s. V-VI. Touto pasáž zmiňuje i František Kutnar, který dokazuje fakt, že se skutečnost sociální nerovnosti dostala do úvah obrozenců. Viz KUTNAR, František: *Obrozenské vlastenectví a nacionalismus. Příspěvek k národnímu a společenskému obsahu češství doby obrozenské*, Praha 2003, s. 189.

⁵³Který patrně sdíleli mnozí vzdělanci, viz například výrok německého spisovatele Knigga: „... budit v nich (– sedlácích, BM) přemírou osvícenství nespokojenost s jejich situací a dělat z nich filosofy, kteří brebentí o nerovném rozdělení statků a štěstí, to se opravdu nehodí.“ Cit. dle RANDÁK, Jan, SOCHA, Jan: „... važ si času, chop se práce, zahálky se střež co zrádce“. *Lidové prostředí jako objekt osvícenské disciplinace*, in: edd. LORMAN, Jaroslav, TINKOVÁ, Daniela: *Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého a moravského osvícenství*, Praha 2009, s. 78.

⁵⁴Jedná se zde o náznak ironie? „... nicméně se veliké rovnosti pozorovalo při rozdělení jiného zboží, u. p. při rozdělení hlav.“ viz Kterak Arnošt Zábranský... s. VIII.

kterými se podrobujeme svým žádostem, jako: žádosti peněz, cti, pokrmů, nápojů a t.d.“⁵⁵. Překonávání vlastních žádostí, motiv, který je běžně spojován spíše s ideou mnišského hnutí či puritanismu, se stává leitmotivem celého příběhu hlavního hrdiny Arnošta. Jakmile se k tomuto svému přesvědčení dopracuje, stane se podle ustáleného vzorce podobných naučných příběhů tím, kdo může poučovat postavy ve svém okolí a potažmo i čtenáře.

Vidíme, že „svoboda“ je v diskursu této knížky pojem vnímaný silně pozitivně (potvrzuje to například fakt, že v opozici vůči němu stojí například pojem „otroctví“; žádosti jsou označovány za „okovy otroctví“ – tyto pojmy jsou jasně chápány negativně), jako hodnota, jíž se musí každý člověk snažit dosáhnout. Tento nárok je automaticky převeden na všechny prvky jednání, které onu „svobodu“ tvoří. Tato úvaha se zdá být lapidární, zajímavější však je podívat se, kterými prvky je podle této argumentace tvořeno ono chování, které člověka vyvazuje z otroctví a osvobozuje jej. Na základě toho se mohu pokusit analyzovat, jakou povahu vlastně „předepisovaná“ svoboda má.

„Svoboda“ je v pojetí autorů vlastně (a do značné míry paradoxně, neboť tímto vzniká určitá inverze, kdy za „svobodnou“ je označena činnost ve skutečnosti vedoucí k omezování vlastní svobody) schopnost dobrovolně se omezit v jakémkoli svém jednání. Hlavní hrdina zkouší svou vůli nejprve na „žádostech“, které jsou v „žánru sebezapírání“ obvyklé – tedy přemáhání žádostí „fyzických“ či „zbytných“ – hladu a touhy po jídle⁵⁶, spánku, lásky krásné dívky, chtivosti peněz a podobně. Postupně však zkoušce své vůle podržuje své další bezprostřední reakce, často související s jeho pocity – racionální úvaha „nenechej se ovládnout“ tak vstupuje mezi emoce a jejich příčiny. Tak racionální logos proniká do dříve nekomplikovaných, bezprostředních pocitů, jako je radost (děj nám to zdůvodňuje tím, že v návalu radosti se často dopouštíme hloupostí⁵⁷), stesk po domově, či bolest fyzická i duševní. Ovládat (a tedy omezovat) je nutné i jednání, jež dříve lidé považovali za převážně společensky účelné a prospěšné. Takto hlavní hrdina Arnošt hodnotí útrpnost poté, co se čtenáři seznámili s příběhem člověka, který se ujal ženy, která se stavěla opuštěnou a chudou, nakonec však využila jeho důvěřivosti a utekla s veškerým jeho majetkem: *„Mikuláši Jelínku! Tys také můj, tys mne naučil, že musí člověk také outrpnost opanovati, nechce-li býti zaveden, aby se hlouposti dopustil. Nebo na všecken způsob to jest hloupost, vzíti cizí neznámou osobu*

⁵⁵Kterak Arnošt Zábranský, s. 19.

⁵⁶„I, pravil stařeček, zde se nese má pochoutka, na té si pochutnám. Již bodl do něho vidličkami, zasadil nůž, však dříve než načil, s rozmyslem na mne pohlédl a pravil: Krajane! Co myslíte? Mám-li se do něho pustiti? Z[ábranský]: Nevím, proč byste toho nečinil? St[ařeček]: Ale nechci toho učiniti. Abych vám ukázal, co znamená, své žádosti zkrocovati, nebudu dnes jísti pečeného zajíce. Vezměte vy si ho, krajane!“ viz Kterak Arnošt Zábranský... , s. 19.

⁵⁷„Tato případnost jest také má, pomyslím si. Máť mě poučiti, že i také své radosti máme opanovávat, nechceme-li se hlouposti dopouštět.“ viz Kterak Arnošt Zábranský... , s. 141.

do domu, a svěřiti ji všechno do svých rukou. Budeš se tedy varovati, abys se nedal slzami a nářkem hned tak obměkčiti, ale nejprv rozvážíš, také-li osoba, která pomoci u tebe hledá, té pomoci zasluhuje, a budeš se míti na pozoru, abys ji hned všeho nevěřil.“⁵⁸

Nebylo by divu, pokud by si čtenář lámal hlavu, jak rozumět scéně, kdy svobodný (ve smyslu autorově) voják přesvědčuje vypravěče o přednostech vojenského řemesla a na jeho námitku, že vojáci bývají často od svých velitelů bití, dlouze vysvětluje: *„Bití ovšem dobře nechutná. Když pak té věci při světle pozorujeme; seznáme, že více ti, kteří jsou bití, než ti, kteří bijí, tím vinní jsou. Poněvadž nejvíce vojáků otroci svých žádostí jsou: tedy se s nimi jako s otroky nakládá. Když se proti vůli zbraně chápají, nemají dobré myslí, aby jí dobře vládli, a se tomu brzy naučili. Tu se činí všechno naopak, a musejí ránu po ráně cítiti. Při tom bývají ještě vzpurní, popuzují oficíra k hněvu, a potom se brzy tu, brzy tam něco utrží. (...) Byv ještě malý chlapec, upadl jsem jednou a prorazil si hlavu. Hlavu sobě proraziti, to bolí, a bití též. Rozdíl v tom jest jedině ten: Když si padna prorazím hlavu: sám se o kámen uhodím, a jsem-li bit, uhodí mne hůl. Všecko to schyluje k jednomu. V žádném stavu nejsme jisti, že se nám kdys co takového nestane.*“⁵⁹. Autoři v povídce o Arnoštu Zábranském konstituovali „svobodu“ jako samostatnou entitu, která již není jako dříve organicky propojena se situacemi žitého světa. Příběh prepisuje chápání svobody – pro hlavního hrdinu již není „svoboda“ přívlastkem nějakého jednání v určité situaci; je to abstraktní stav, jehož lze dosáhnout usilovnou prací, cvičením a neustálou sebekontrolou. Pro toto chápání se zdá být zcela přirozeným požadavek, aby se člověk neustále „cvičil ve svobodě“, neustále zkoušel, zdali je v daném okamžiku svobodný. Proto Arnošt zkouší svou „svobodu“ i požadavky z dnešního pohledu jistě absurdními. Tak lze rozumět scénám, kdy se Arnošt „zkouší naprázdno“ (nic tím nezíská, a naopak se může v okamžitém zájmu poškodit). Jeho usilování o „nadosobní svobodu“ je pro něj důležitější než fakt, že si jím někdy působí okamžitou škodu.

⁵⁸Kterak Arnošt Zábranský... s. 166.

⁵⁹Kterak Arnošt Zábranský..., s. 123-124

6 Prostředníci

„A opravdu, z toho všeho patrně vidíme: jak mnoho dobrého, jedinký moudrý a rozšafný muž, v dědině pořídit může.“⁶⁰

Peter Burke ve své známé studii *Lidová kultura v raně novověké Evropě*⁶¹ rozpracovává teorii, v níž rozděluje dva kulturní okruhy, kulturu lidovou a kulturu elitní⁶². Zabývá se i jejich vzájemnou interferencí. Postavy v prostoru na pomezí těchto dvou kultur, ti, kteří zprostředkovávají přenos mezi lidovostí a elitní kulturou, jsou v této teorii nazváni mediátoři. Burke je dělí do několika druhů: velcí spisovatelé, kteří svá díla zasazovali do lidového prostředí či se jím nechali inspirovat; mniši, kteří „byli doma na univerzitě stejně jako na tržišti“⁶³; kněží, šlechtici, lékaři a právníci, kteří spisovali kramářské letáky pro lidové čtenáře, vědomi si možnosti jejich propagandistického využití; inkvizitoři a úředníci, kteří prováděli výsledky osob pocházejících z prostředí lidové kultury; v pozdější době pak tiskaři, cestovatelé a sběratelé lidových vyprávění. Všichni mají jisté společné rysy: vychováni byli v prostředí kultury elitní, získali zde vzdělání a své návyky, ale z různých důvodů se přiblížili i lidovému prostředí, kde působili. Tito lidé pak mají podle Burke zájem na tom, aby do lidové kultury přenesli něco z „velké tradice“, v níž byli vychováni.

Ačkoli těžiště Burkeovy analýzy leží především v době raného novověku a konkrétní vliv zprostředkovatelů na lidovou kulturu ponechává téměř zcela stranou svého zájmu, inspiroji se jeho modelem pro popsání mediátorů přelomu 18. a 19. století. Mediátory se totiž v této době stávali jedinci stále stejného sociálního typu (nově se ke kněžím přidávali učitelé a osvětlení sedláci), jejich role se však oproti Burkeovu výkladu doby raného novověku modifikovala. V této době totiž prostředníkům připadla nová, navýsost důležitá úloha. Mediátoři již neoscilovali výhradně na hranici, procházející elitní a lidovou kulturou (která se s přicházejícím romantismem a rostoucím zájmem vzdělanců o artefakty lidové kultury a její napodobování stejně čím dál více rozpíjela), ale stali se především apoštoly nového řádu, který měli rozšiřovat tam, kde ještě nepronikl – mezi lidmi nevzdělanými, zabydlenými v tradičním pohledu na svět, „setrvávajícími v zajetí rtmářství“, jak znělo dobové vyjádření pro tento stav. Poprvé lidem vychovaným ve „vyšší kultuře“, tj. v tomto případě vzdělaným, připadla role plošně změnit návyky a myšlení lidí nevzdělaných. O tom vypovídá samotný

⁶⁰Zrcadlo výborného sedlského obcování, s. 140.

⁶¹BURKE, Peter: *Lidová kultura v raně novověké Evropě*, Praha 2005. Burke samozřejmě nebyl sám, kdo se v této době zabýval koncepty lidové kultury. Dá se říci, že je spíše v Lidové kultuře sebral a utřídil.

⁶²Je třeba upozornit alespoň v poznámce, že jeho pojetí samozřejmě není takto zjednodušující. Burke bere v úvahu i fakt, že žádný z těchto dvou kulturních okruhů není vnitřně homogenní.

⁶³BURKE, Peter: *Lidová kultura*, s. 89.

fakt existence osvětových knížek lidového čtení; v jejich příbězích se tato myšlenka dále recyklovala a rozšiřovala.

Problematicku prohlubuje skutečnost, že naléhavost dobového požadavku na šíření osvěty se promítla do roviny praxe diskursivní i sociální. To, nakolik se v případě prostředníků navzájem prostupovala sociální a diskursivní praxe, je patrné v několika rovinách, na nichž můžeme tento problém zkoumat. Mediátor volně přecházel z úvah osvícenců do vymyšlených příběhů kratochvilných čtení pro sedláky; život rychtáře, který se staral o pořádek ve vsi, poučoval a ovlivňoval své bližní přesně v intencích osvícenského řádu a svou reflexi této úlohy zaznamenal do obsáhlých pamětí, inspiroval několik autorů k sepsání oslavného životopisného díla, které bylo zamýšleno jako příklad všem čtenářům. Diskursivní praxi a sociální jednání je nutné rozlišovat; pak ale vyvstává otázka, nakolik se vzájemně ovlivňují. V případě celospolečenského volání po osvětovém chování vzdělaných lidí však nelze patrně říci, zda diskursivní praxe podněcovala a formovala sociální či naopak. Přesto lze říci, že diskursivní a sociální praxe postupovaly v kontextu lidového prostředí poměrně jednotně. V této kapitole se budu zabývat tím, jak se popis „moudrých lidí“ měnil či vzájemně podobal a jaká společenská úloha jim byla určena. Ke komparaci využiji spis *Zrcadlo výborného sedlského obcování*, popisující život známého rychtáře a písmáka Františka Jana Vaváka, a knížku *Dobrá rada v potřebě*, jež představuje životní příběh smyšleného hospodáře Davida Opatrného. Vzhledem k tomu, že v obou případech se jedná o idealizovaný obrázek dokonalého sedláka a moudrého muže, který pozitivním příkladem působí na své okolí, budu se zaměřovat především na shodné rysy, které byly oběma „hrdinům“ připisovány.

6.1 Příběh opravdového člověka

„*Sprostácké planého mozku hatmatilky*“ či „*nedozrálé mozku práchnivého výskočky*“ – takovými expresivně pohrdavými označeními častoval kněz Tomáš Fryčaj knížky, které představovaly v jeho době obvyklé čtivo sedláků. Tyto příběhy nejspíše považoval za neužitečné a samoučelné, neboť, slovy Václava Matěje Krameria, „*zhola nic k naučení ani k nejmenšímu myslí vyražení nesloužejí*“.⁶⁴

Sám Fryčaj svým dílem *Zrcadlo výborného sedlského obcování* dokládal funkci lidové knihy v nové době: četba má mít praktický dopad na každodenní chování sedláka. Proto hned v předmluvě své čtenáře vyzývá: „*Ale chopte se také té knížky s tím předsevzatým úmyslem: žeť[...] šlépěje jeho výborného na tom světě obcování opravdově i také následovati chcete*“.⁶⁵ Veden touto myšlenkou, vypsáním života reálné postavy milčického rychtáře Františka Jana

⁶⁴Cit. dle NOVOTNÝ, Jan: *Matěj Václav Kramerius*, Praha 1956.

⁶⁵*Zrcadlo výborného sedlského obcování*, s. VII–VIII.

Vaváka⁶⁶, nezdokumentoval pravdivý lidský příběh, ale zkonstruoval literární typ ideálního sedláka, hodný následování a odpovídající dobovým požadavkům. Strategií tohoto nepokrytě oslavného spisku, jež vznikl ještě za Vavákova života a je dedikován moravským sedlákům, je přesvědčit čtenáře, že člověk, který je nositelem všech ideálnětypických selských vlastností, vlastních hrdinům knížek lidového čtení, je jejich sousedem, který žije ve stejném čase a prostoru. Zrcadlo⁶⁷ uvádí Vaváka jako živoucí doklad osvícenského ideálu sedláka. Tato intence autorů vystupuje hned v předmluvě, která představuje Vaváka jako přítele mnoha důstojných a známých osob.⁶⁸ Podobnému účelu nejspíš slouží i ujišťování autorů, že se s Vavákem osobně znají a často s ním rozmlouvají, obraz je dotvářen i aktualizujícími informacemi o tom, jak se Vavákovi vede „nyní“, v „papírovém čase“, tedy v době, kdy čtenáři právě drží spisek v rukách. Autoři skutečně vynaložili nemalé úsilí na to, aby rychtáře Vaváka, popisovaného hrdinu, přiblížili čtenářům. Vavák je skoro vždy jmenován s přívlastkem „nás“, nejednou ho dokonce označují výrazem „nás malý Vaváček“. Na čtenáře tak působí napětí mezi schematičností a nereálností postavy a faktem, že autoři svůj spisek vydávají za věrný životopis.

Přesvědčování čtenářů, že hlavní postava spisku je vsutku vzorem hodným následování, přiměla autora až k jisté apoteóze Vavákovy osobnosti: *„A hle! na jak vysoký stupeň člověčí a sedlské dokonalosti, tento výborný muž, při stejném s vámi zaneprázdnění – při pluhu a kose – v čase svého vezdejšího živobytí se vznesl!!! Onť jest teď ozdoba vašeho sedlského stavu, a jako hvězda jitřní, na vaši, libomilou sprostností zamračené obloze, v početných šedivinách, spanile vám všem na příklad se třpytí.“*⁶⁹ Z tohoto důvodu také předvídatelný formát životopisu – tok vyprávění o hrdinově životě – zastavují a prokládají naučné oddíly, které často s plynoucím příběhem souvisejí jen velice volně. V nich autor postupně sám plní roli zprostředkovatele novinek – seznamuje čtenáře s institucí pojištění před následky požáru (Feuerassekuranzen), s novinkami v problematikách plodin, krmiva, péče o dobytek nebo vzdělávání čeledi (které jsou ale vždy „objevovány“ z pohledu Vaváka).

⁶⁶Jan František Vavák (1741–1816) byl především proslulý lidový písmák a kronikář. Vedle svého zaměstnání sedláka a po určitý čas i rychtáře vsi Milčice u Poděbrad se zabýval především psaním obsáhlých Pamětí, jichž po něm zůstalo šest svazků. V nich zaznamenává nejen život na vsi, podmínky k polním pracím, příhody ze svého života, vylíčení různých historických událostí a významných osob, ale hlavně popisuje politické události, které také komentuje. Vavák byl založením konzervativní katolík, změny v revoluční Francii se mu zajídalý natolik, že sepsal protirevoluční spisek nazvaný Tma ve dne jako v noci. Přestože byl Vavák úplný autodidakt, jeho díla prozrazují velkou sečtělou autora a mimořádný kulturní rozhled.

⁶⁷Sám název spisku je dostatečně výmluvný a odráží přesně pocit, který získá čtenář – cílem bylo vyvolat dojem, že vyprávění napodobuje co nejvěrněji realitu, je jejím zrcadlovým odrazem.

⁶⁸Zrcadlo výborného sedlského obcování s.VI.

⁶⁹Tamtéž, s. VIII.

Přestože mladý Vavák toužil po vzdělání, osud mu je nedopřál – jeho otec si je nemohl z finančních důvodů dovolit. Tato překážka však chlapce neodradila od samostudia, spíše naopak. Podle autorů si Vavák cenil vzdělání natolik, že mu věnoval každou volnou chvíli, kdy nebyl zaměstnán zemědělskými či domácími pracemi. Nelze se tedy divit, že úloha toho, který má ostatní vést a poučovat je k jejich vlastnímu dobru, připadala podle autorů spisku Vavákovi už od útlého mládí, kdy postupně svou sebevzdělavatelnou pílí vynikl nad ostatní své vrstevníky. Dospěl k „*onomu zřídkému štěstí[...], kteréž dobrému srdci nejpříjemnější jest – totiž: sobě rovné poučovati – je k dobrému přiváděti – jim ve všem svém jednání za příklad a mustr posloužiti – a tím samým, blaženost svých bližních vzdělati a rozmáhati.*“⁷⁰ Názor autora na společenskou hodnotu a prestiž počínání prostředníka (který byl nejspíše široce sdílen) je z tohoto úryvku zřejmá.

Hrdina spisku Vavák se tedy choval jako vzor obecného autorova přání: „*Ó! Jak k vinšování jest! by v každé dědině, mládež a zvláště naši dobytek pasoucí pohůnci takového ctnostného kamaráda vždy a vprostřed sebe měli, jenž by je od zahálky – nepozorlivosti na škody odvracel a od mnohých čtveráckých roztopášných ano i často hanlivých a nemravných kousků, které oni tam nejsou od žádného šetření sobě povolují – zdržoval a odtrhoval.*“⁷¹

Autor dále sledoval celý Vavákův životní příběh, který směřoval až k jistému vyvrcholení dávného zájmu o obecní záležitosti – k získání funkce rychtáře Milčic. Vavák ve své dospělosti plnil úlohu přátelského rádce, na jehož slovo všichni sousedé dali a řídili se jeho praktickými radami. Popis prvních Vavákových kroků v čele vsi je velice výmluvný: „*A cožť on především jiným, vstoupě do toho nového úřadu, před sebe bral? Vavák hned k Bohu! Otcí světel, od něhož všeliký dar výborný z nebe stupuje, se obrátil – a jej, s upřímným srdcem, za osvětlení svého rozumu – o pravou moudrost, stálost a potřebnou milost žádal; by důležité povinnosti toho stavu, jak přísluší, zastávati – své vlasti všelijak prospěšným se proukázati – zastaralé, zlé obyčeje vykořeniti; a místo nich, svaté ctnosti: počestnost, spravedlnost, pravost a u všem dobrý pořádek v této sobě **svěřené** křesťanské obci – uvéstí mohl.*“⁷²

Postav, které Vavákovi vděčily za pomoc v nesnázích, dobrou radu či rozsouzení sousedského sporu, v Milčicích žilo jistě mnoho. Disponoval nikým nezpochybněnou autoritou, a proto mohl ve vsi zamezit škodlivému nočnímu toulání mládeže, dbát na to, aby si všichni sousedé opravovali stavení nebo vykládat negramotným sousedům vrchnostenská nařízení. Autor spisku líčí, že „*onen tuze škodný, starý obyčej – kterýž na některých místech žádným způsobem vykořeněn býti nemůže, totiž: dobytek na mezech, mezi obilím zasetymi polmi popásati – Vavák již dávno v Milčicích znal přetrhnouti a docela zrušiti; tak, že se tomu*

⁷⁰Zrcadlo výborného sedlského obcování, s. 25.

⁷¹Tamtéž, s. 25.

⁷²Zrcadlo výborného sedlského obcování, s. 133.

*vůkoličné dědiny dost nadiviti nemohly – Milčice sobě v tom za mustr vzaly.*⁷³ I Milčice, pole působnosti prostředníka Vaváka, se tedy v jistém smyslu staly předzvěstí vítězství racionálního řádu – získaly výsadní postavení v tom, že ostatním vším sloužily za vzor svým řádem, který se Vavákovi podařilo zavést. V Milčicích, stejně jako všude, kde lidé uposlechli prostřednickovy rady, bylo úsilí nevyhnutelně korunováno úspěchem.

6.2 Příběh Davida Opatrného

Fiktivní svět příběhu nazvaného *Dobrá rada v potřebě aneb vypsání života Davida Opatrného* je obýván vzorovými postavami, které přinášejí světlo poznání mezi své bližní, kteří ještě osvětleni nebyli. Příběh Davida Opatrného se v určitých prvcích nápadně podobá vypsání života Františka Vaváka. Obě vyprávění ukazují, že byť člověk klesl sebehloběji na společenské dno (konkrétně se stal žebrákem nebo přišel o veškerý majetek při požáru), odpovědná a užitečná práce pro společnost ho povede až k zisku jmění a prestiže. Životní příběh, který ukazuje v podstatě nepřerušované zlepšování a pokrok a je provázen kumulováním bohatství a znalostí, načrtává osu obou spisků. Vrcholem je pokaždé okamžik, kdy se hrdina (fakticky či symbolicky) dopracuje do pozice moudrého rádce, který svým působením dokáže zvelebovat své okolí.

Vyprávění prokládá, podobně jako v dalších didaktických spiscích, mnoho zastavení a epizodních příběhů. Tematiku sousedského sporu, kterou známe již ze *Zrcadla*, otevírá vedlejší příběh o dvou soupeřích v lásce, kteří žili ve stejné vesnici jako David. Žárlivost a zášť dohnala jednoho z nich až k pokusu o záškodnictví, při kterém však byl svým sokem dopaden. Poškozený přemítal, jak by záškodník měl být přiměřeně potrestán – nechoval k němu totiž zlobu do té míry, aby ho udával u vrchnosti. Nakonec se zprostředkovatelem smírné dohody stal osvětlený farář, který provinilému dokázal osvětlit, že nerozvážný hněv a nezodpovědné jednání mu můžou přinést problémy a pomluvy u sousedů. Farář doprovodí svou domluvu slovy: „*Když se pozdravíš, Lacku, tak se chovej pokojně a řádně, pracuj pilně, aby každý viděl, žeš opět dobrý Lacek, jakos jindy býval; tak lidé budou míti nad tebou outrpnost a nebudeš u nich víc v pohrdání.*“⁷⁴ Stejně jako autor *Zrcadla*, i autor knížky o Davidu Opatrném měl vidinu ideální vsi, kde budou všichni občané řádní. Zdůrazněná hrozba pomluv a špatné pověsti u sousedů či zápisu do veřejné „černé knihy“ sporů měla spolehlivý disciplinační efekt, který si autoři v kontextu obou spisů chválili.

Jedním z logicky znějících důvodů, proč by lidé měli přistupovat na rozumem odůvodněné pravdy, je nebezpečí, že budou oklamáni podvodníkem, který zneužívá jejich prostomysl-

⁷³Zrcadlo výborného sedlského obcování, s. 149.

⁷⁴Dobrá rada v potřebě, s. 261.

nosti, aby se obohatil. Podvodníci jsou jiným druhem postavy, přecházející hranici – mají přístup k „pravdě“, ale staví se pověřivými, aby mohli provádět „triky“, které neosvícení vesničané považují za kouzla. Tak jako žádný nepřírozený jev, ani podvodníci vrhající jehly nebo převlečení za strašidla nakonec nezůstanou bez racionálního vysvětlení – to přichází mnohdy však až tehdy, kdy už šejdír stačí svou lest dokonat a uniknout trestu.

Typickým příkladem takovéto postavy je cikánka, která se vetřela do přízně prostomyslné ovčácky tvrzením, že se v selčině stavení nachází poklad. „*Ale těchto věcí žádá duch*“, pravila cikánka, „*totižto: nové cejchy, nového šátku do kapsy, a desíti zlatých. To musí ležet zaobalené tři dny pod schody, a žádný se toho nesmí dotknout; po třech dnech se opět vrátím a pomohu toho pokladu docela dobýt.*“⁷⁵ Konec příběhu je nasnadě – cikánka unikla i se zakopanými věcmi a lest odhalil teprve o něco uvážlivější manžel – ovčák.

Na rozdíl od postav, které předávají racionální řád dalším a jsou vždy popisovány kladně jako moudří, pracovití a důvěryhodní lidé, podvodníci, ačkoli také „osvícení“, představují v rámci příběhů vždy záporné postavy. Pokaždé se jedná o lidi pochybného sociálního původu („*Blázne!? pravil ovčák, jakť můžeš toulavé ženě věřití??*“⁷⁶) nebo špatného chování (chlapík, který se přestrojil za strašidlo, byl „*pro své špatné chování nehrubě v dobré pověsti a mezi počestnými pacholky nemnoho se zdržel*“⁷⁷), proti nimž by se pořádku dbalý sedlák měl umět bránit. Řešení navrhované postavou faráře z povídky *Dobrá rada v potřebě* přivádí čtenáře zpět na počátek, k ponaučením čitelných moudrých postav: „*Nechcete-li tedy, abyste těmito rozličnými způsoby podvedeni a oklamáni byli, tak se ve všech věcech, kterýmž sami nerozumíte, u poctivých a rozumných lidí se ptejte, jim věřte, a nemáte-li s nimi známosti, tedy skrze jiné, kteréž znáte, od nich se vyptati dejte.*“⁷⁸

Moc postav, které mají úlohu nositelů nového řádu, je značná – „sprostní lidé“ jim přednáší své běžné, banální problémy a vždy se zařídí podle jejich rady. Jejich nerozhodnost vyplývá z toho, že nevědí, jaké jednání odpovídá nově vysoce hodnoceným kritériím – užitečnosti a pořádnosti. „Moudrý člověk“ jim to musí osvětlit. Tak jako pan farář pomohl Davidovi, který se rozhodoval, zdali je pro něj vhodné tancovat na vesnických zábavách. „*Já jsem ještě jakživ netancoval a tak nevěděl jsem opravdu, co mám dělat. Když mne pořád nutili, pomyslím sobě: „Počkej, půjdeš na faru a poptáš se pana faráře, a co on řekne, to učiníš.*““⁷⁹ Přestože v základech osvícenského programu je požadavek, aby každý člověk byl schopen samostatně uvažovat, naučné spisky vedly své čtenáře spíše k spoléhání se na

⁷⁵Dvacatero povídaček, s. 11.

⁷⁶Tamtéž, s. 11.

⁷⁷Dobrá rada v potřebě s. 255.

⁷⁸Dobrá rada v potřebě, s. 250.

⁷⁹Dobrá rada v potřebě, s. 234.

úsudek „moudrých lidí“. Postavy, které nejspíše měly typově odpovídat modelovému čtenáři, se dychtivě pídí po radách „rozumných a moudrých lidí“, jejich naučení je však nutno přijímat nekriticky.

Ačkoli se může zdát, že rady prostředníků připravovaly v selském prostředí „zánik vlády neviditelného“, i z knížek lidového čtení lze vyčíst, že interpretace takto snadná nebude. Vzhledem k tomu, že racionální přírodní zákonitosti jsou pro člověka stejně abstraktní jako neviditelná božstva či princip magických rituálů, zůstává moc vědění i v obraze těchto spisků v rukách několika „moudrých, rozumných“ postav, které díky této dispozici mohou ovlivňovat životy svých sousedů i v záležitostech z dnešního pohledu zcela marginálních.

7 Závěr

Zkoumání knížek lidového čtení jako prostředku osvěty z historického hlediska s sebou nese mnoho otázek. Pokud si však historik ujasní, o čem tento pramen může vypovídat a v čem je naopak jeho využití problematické, může v těchto knžkách získat výmluvný pramen ukazující především, jak autoři svým čtenářům prezentovali pravdu a hodnoty jako užitečnost, pokrokovost, svobodu a další.

Ve své práci jsem se pokusila popsat knížky lidového čtení (česká vydání děl, která jsem rozebírala, časově spadala do prvního dvacetiletí 19. století a typově odpovídala tzv. ilustrativní výchovné povídce, tak jak ji definovala Lenka Kusáková). Ukázalo se, že spojují persvazivní formu s didaktickým obsahem, proto jsem v první kapitole zkoumala vyhraněnou polarizaci a bezpodmínečnou sémantickou přináležitost jednotlivých postav, dějů a vysvětlení k jednomu z nastavovaných pólů dobrý x zlý, starý řád x nový řád, užitečný x neužitečný apod. Zábavnou, napínavou a uměleckou složku svého projevu autoři zcela potlačují ve prospěch sdělení – tedy předání zásad a naučení. Ukazuje to časté rozplývání hranic mezi zábavným vyprávěním příběhu a zcela strohým, nenarativním předložením zásad správného jednání a také neschopnost či nechuť autorů uspořádat příběh tak, aby měl klasickou zápletku a s ní související vypočítaný závěr. Osvěcování lidových čtenářů je sice neseno atraktivnější narativní formou, ta je však často, snad v zájmu užitečnosti, proklamované na explicitní rovině, potlačována ve prospěch stručného sdělení obsahu. Častá přítomnost vypravěče pak jen potvrzuje sílu didaktického diskursu – vypravěč, jímž je vždy kladná postava, interpretuje veškerý odehrávající se děj a nenechává čtenáři příliš příležitostí, aby předložené nedořečenosti dointerpretoval.

Zkoumání didaktického obsahu jsem provedla se zaměřením na dvě konkrétní témata – osvícenské pojetí svobody a měněné pojetí času. Způsob, jakým autoři chápou obě kategorie, ukazuje především ve svém důsledku na jejich vyvazování z řádu žitého světa, jejich zabs-traktňování a globalizování. Podle chápání autorů knížek nebylo odměřování času určováno změnami prostoru (například meteorologickými), čas nebyl orientován k určitým činnostem. Čas, který není organicky navázán na konkrétní prostor, „žitý svět“, je vlastní všem lidem, ať se nacházejí kdekoli; je základní podmínkou pro představu simultánnosti. Tímto způsobem je také čas objektivizován, představen jako problém a pobídka k jeho účelnému využívání (jednak v podobě konkrétních rad, jednak v podobě požadavku, aby člověk nad maximou účelného využívání neustále přemýšlel) představují široké pole pro disciplinaci lidových čtenářů. Stejně i představu svobody autoři odkázali mimo svět konkrétních, prožitých zkušeností a prohlásili ji v podstatě za abstraktní ideální vlastnost, kterou na sobě má člověk vždy ověřovat.

Knížky lidového čtení vznikaly v době dozvuků osvícenství a Francouzské revoluce. Době, kterou jsme zvyklí považovat za počátek moderní (nejen) evropské společnosti. I když možná spisky nevypovídají o tom, kdy a jak byli racionalizováni nevzdělání, venkovští lidé, můžeme v nich hledat snahu intelektuálů přinášet osvětu co nejvíce lidem, i jeden ze způsobů, jímž se představa racionality konstituovala.

8 Použitá literatura

8.1 Seznam pramenů

1. BOLZANO, Bernard: *Exhorty*, Praha 2007.
2. ed. HÁJKOVÁ – JONÁŠOVÁ, Stanislava: *Paměti Františka Jana Vaváka*, souseda a rychtáře milčického z let 1770-1816. 1810-1816, Kniha VI-VII, Praha 2009.
3. ed. NĚMEČEK, Jan: *Školní deníky Jakuba Jana Ryby*, Praha 1957.
4. KRAMERIUS, Václav Matěj: *Zrcadlo sslechetnosti pro mládež českou*, Praha 1817.
5. KUSÁKOVÁ, Lenka: *Krásná próza raného obrození. Antologie*, Praha 2003.
6. NĚMEČEK, Jan / FRYČAJ, Tomáš: *Zrcadlo wyborného sedlského obcowánj, představujcý: Žiwot a přjběhy rozssafného muže a polnjho hospodáře Frantisska Wawáka, tehdegssiho Rychtáře dědiny Milčic na cýs. král. komorným panstwí Poděbrady w Čechách*. Brno, 1807.
7. RULÍK, Jan: *Boženka, veselého Kubíčka manželka*, in ed. JANÁČKOVÁ, Jaroslava: *Zazděná slečna a jiné příhody pro vyrazení*, Praha 1980.
8. RULÍK, Jan: *Veselý Kubíček*, in ed. NOVOTNÝ, Milan: *Romantické povídky z národního obrození*, Praha 1947.
9. SALZMANN, Christian Gotthilf / KRAMERIUS, Václav Matěj: *Dobrá rada w potřebě, anebo, wypsánj žiwota Dawida Opatrného: knjžka pro wssecky, kdož opatrnými býti chtěj*, Praha, 1803.
10. SALZMANN, Christian Gotthilf / SUCHÁNEK, August Jiří: *Obsirné wyprawowánj podlé K. G. Salcmana, kterak Arnosst Zábranský ze sedláka swobodným pánem učiněn byl*, Praha 1815.
11. WEBER, Josef / TOMSA, František: *Dwadcatery powjdaček s 18 biblickými naučenjmi z přislowj Ssalomaunowých*, Praha 1810.

8.2 Seznam sekundární literatury

1. ANDERSON, Benedict: *Představy společenství. Úvahy o původu a šíření nacionalismu*, Praha 2008.

2. BURKE, Peter: *Lidová kultura v raně novověké Evropě*, Praha 2005.
3. DARNTON, Robert: *The Literary Underground of the Old Regime*, London 1982.
4. edd. LORMAN, Jaroslav, TINKOVÁ, Daniela: *Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého a moravského osvícenství*, Praha 2009.
5. Edd.SLÁDEK, Miloš, ŠTURSOVÁ, Jana: *Šel psotník po humnech*, Tanvald 1997.
6. ed. GLANC, Tomáš: *Exotika. Výběr z prací tartuské školy*, Brno 2003.
7. ed. HORSKÝ, Jan: *Kulturní a sociální skutečnost v dějzpytném myšlení*, Ústí nad Labem, 1999.
8. ed NEŠPOR, Zdeněk: *Mezi náboženstvím a politikou. Lidová kultura raného novověku*, Praha 2005.
9. FOUCAULT, Michel: *Vůle k vědě. Dějiny sexuality I.*, Praha 1999.
10. GIDDENS, Anthony: *Důsledky modernity*. Praha 2010.
11. HAVELKA, Miloš: *Sekularizace a odkouzlení, kompenzace a integrace*, in eds: FASORA, Lukáš, HANUŠ, Jiří, MALÍŘ, Jiří: *Sekularizace venkovského prostoru v 19. století*, Brno 2009.
12. HROCH, Miroslav: *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost*, Praha 1999.
13. KUBÍČEK, Tomáš: *Vypravěč. Kategorie narativní analýzy*, Brno 2007.
14. KUSÁKOVÁ, Lenka: *Krásná próza raného obrození. Studie*, Praha 2003.
15. KUTNAR, František: *Obrozené vlastenectví a nacionalismus. Příspěvek k národnímu a společenskému obsahu češství doby obrozené*, Praha 2003.
16. KUTNAR, František: *Sociálně myšlenková tvářnost obrozeného lidu*, Praha 1948.
17. LOEWENSTEIN, Bedřich: *Projekt moderny*, Praha 1995.
18. LOUŽIL, Jaromír: *Bernard Bolzano a jeho exhorty*, in.:BOLZANO, Bernard: *Exhorty*, Praha 2007.
19. MACURA, Vladimír: *Znamení zrodu*, Praha 1983.
20. NOVOTNÝ, Jan: *Matěj Václav Kramerius*, Praha 1956.

21. SEVERA, Václav: *Dějiny tělocviku*, Praha 1929.
22. ŠUBRTOVÁ, Alena: *Dějiny populačního myšlení v českých zemích*, Praha 2006.
23. USPENSKIJ, Boris: *Poetika kompozice*, Brno 2008.
24. VLČEK, Jaroslav: *Dějiny české literatury II.*, Praha 1940.

Přílohy

Přepis několika „povídáček“ ze sbírky *Dvacatero powídaček*⁸⁰, které byly využity pro analýzu v kapitole Boj řádů.

Seznam příloh:

1. Nejlepší kalendář
2. Kopačka pokladu
3. Neděle a svátek
4. Okouzlený dobytek
5. Posedlá, podvodnice
6. O zpevnění
7. O úrodnosti země, o nemocech, vojnách a o pokoji
8. Zakletí čerta

⁸⁰WEBER, Josef, TOMSA, František: *Dwadcatery powjdaček s 18 biblickými naučenjmi z přislowj Ssalomaunowých*, Praha 1810.

Nejlepší kalendář

Tiskař knih neb impresor přišel k učenému muži, a prosil: Učiní mi to k vůli, a udělají mi kalendář. I udělám, odpověděl učený. Sepsal kalendář a poslal jej impresorovi. Impresor jej přehlídl, a neviděl ani tabulky, kdy se má dát žilou pouštět, ani znamení nebeských, ani která vládne planeta – a což bylo nejhoršího, jaké kdy bude povětrí. I! Jakýť to kalendář, zkríkl, a šel k učenému muži: Pane, pravil, zapomněliť, co jest nejlepšího, v jejich kalendáři není ani tabulky, kdy se má dát žilou pouštět, ani praktiky ani znamení nebeských, ani kdy která vládne planeta, ani kdy bude jaké povětrí!

I nezapomněl jsem, pane impresor, dí učený muž. Neb se dá žilou pouštět, když je třeba, a lékař tomu radí; k tomu nám tedy netřeba tabulky, kdy se to má stát. Planety neb bludné hvězdy na obloze s námi nic nemají co jednat, nejsou nám ani zlé ani dobré; k čemuž tedy praktika, kdy která vládne planeta? – A co se tkne povětrí, učení sami nevědí, jaké kdy bude.

Pane, ozval se impresor, povětrí tam musí stát – sic jim musím říct: nechají sobě kalendáře. I tedyť, musí-li to být, pravil učený, přijdou zejtra ráno pro to, jaké kdy bude povětrí. – I vyhledalť učený dvanácte kalendářů z minulých dvanácti let, smíchal je, jako se míchají karty; potom napsal povětrí z prvního pro měsíc leden budoucho roku, jak tam stálo v starém kalendáři – z druhého, který se mu dostal do rukou, napsal povětrí pro měsíc únor, jak je obsahoval starý kalendář; a tak dále pro všechny měsíce.

Ten kalendář tak vytiskl, a druhý rok bylo skoro takové povětrí, jakž stálo v kalendáři učeného. Tu tedy vyhlašovali toho učeného muže za nejvznešenějšího hvězdáře, a jeho kalendář se vychvaloval za nejlepší.

Podívejte se, milí lidé! Z toho můžete poznat, že je jen náhodou, když se srovnává povětrí s kalendářem. Kalendář psal často pěkné povětrí měsíce července, sedlák věřil, posekal louku, a pak přišel déšť, že shnilo seno na louce. Proto se vypustilo v opraveném kalendáři, kdy bude jaké povětrí a jiné věci, které vám nic neprospějí, ale které by vás mámily, i vám ublížily.

Kopačka pokladu

Jistá tak nazvaná cikánka přišla k jedné ovčáčce, a prosila za nocleh. I dala jí tato nocleh. Cikánka se dělala, jako by měla cos na srdci, co by ovčáčce velice prospělo. I pověztež, co vám je, pravila ovčáčka.

Milá ženo, ozvala se cikánka: Že jste bídne živa, a můžete se snadně obohatit a šťastná učinit. Jakť to mám počít, zeptala se ovčáčka? – Ve vašem domě je poklad zakopán; odpověděla cikánka. I co! Poklad? Ozvala se ovčáčka, jakpak by se dostal poklad do mého domu? – Cikánka počala potom tak výmluvně a mocně mluvit o kopání pokladů, že se

zachtělo ovčáče, aby dosáhla pokladu.

Dnes v noci, pravila cizí žena, zakleji ducha, který hlídá toho pokladu, a uslyším, jak se to má stát. Ovčáčka zatím krmila, jak mohla, tu cizí ženu, předloživši jí, co měla nejlepšího.

Druhý den ráno zjistila cikánka, že je poklad zakopán pod schody, a vy jste ta žena, které se má dostat. Ale těchto věcí žádá duch, totižto: nové cejchy, nového šátku do kapsy, a desíti zlatých. To musí ležet zaobalené tři dni pod schody, a žádný se toho nesmí dotknout; po těch třech dnech se opět vrátím, a pomohu toho pokladu docela dobýt.

Ty výminky se zdály ovčáče divné; ale myslilať, leží-li cejcha v truhle, či-li pod schody; na tomť nic nezáleží; desíti zlatých nebylo v domě; došla tedy k několika sousedům, a vypůjčila se jich, nepověděvši k čemu. I tu složila cejchu, šátek a peníze, vložila do hrnce, a postavila pod schody. Cikánce se pak ještě jednou přistrojilo, a potom odešla s přípovědí, že se vrátí po třech dnech, z domu a ze vsi.

Večer přišel ovčák z pastvy, aby prohlídl dům; ovčáčka mu vypravovala štěstí a radosti, kterého by měli nabýt. „Milý muži! Jen ještě dva dni, a zbohatneme“, dopověděla ovčáčka. Blázne, pravil ovčák: Jakt’ můžeš toulavé ženě věřit? – Ovčáčka se ulekla, chvátala ke schodům, chtějíc odnést věci; a hle, místo svých věcí našla prázdný hrnec, a cikánka ušla s věcmi a s penězi. – Ovčáčka naříkala, a rvala sobě vlasy z hlavy; ale cikánka utekla, a víc se nevrátila.

Neděle a svátek

V jistém městě byl měšťan, jemuž říkali Ondřej; v jeho domě byl ten obyčej, že svolal v neděli, a v každý zasvěcený svátek před kázáním své děti a svou čeládku, a přečetl jim evangelium a epištolu, po kázání pak se vyptával všech, co si pamatovali z kázání. Kdo tu nejvíc věděl, toho ctil Ondřej nejvíc, a mluvil chvíli s nimi o tom, co věděl. I bylo rozeznat děti toho měšťana, a čeládku, která mu sloužila, dokud byli živi, od jiných; neb se u něho naučili dobrému.

Jakt’ mnoho zlého se stává v neděli a v svátek! – jak mnozí myslí, když nic nepracovali, nic nedělali, že světili neděli a svátek! I, jen ten světí pravě neděli a svátek, kdo činí v neděli mnoho dobrého!

Okouzlený dobytek

V jisté vsi mluvili kdys, že je tam dobytek okouzlen. Pan farář, který byl rozumný muž, navštívil ty lidi, o nichž slyšel, že je co jejich dobytku.

„Mé krávy dojí krev místo mlíka!“ naříkala sedlka. „Dobrá sedlko!“ pravil farář, „jest

zrostlina[sic!], která očervení mlíko, když ji krávy žerou; ta barva pak nic neublíží, ani lidem, ani dobytku; užívejte mlíka, jako jindy, a bude brzy mít zas mlíko svou bílou barvu.“ – A stalož se, co farář pravil.

„Má kuřata padají, jako mouchy, a zcepenějí,“ stěžovala sobě jiná, „a nevíme od čeho. Toť není samo ze sebe, pane faráři!“ – „To se může přirozeně státi,“ ozval se farář; „roste jistá zelina na zdech, ta je jedovatá pro kuřata; pochází-li to zlé z ní, pomáhá vinný ocet, který se dává kuřatům; pak je třeba, aby se pilně sklízely takové zeliny se zdi. – A stává se někdy, že mají kuřata nemoc, které říkají tipec; tu se předejde, když se namaže kuřatům, když se vylíhnou, hlava po několik dní, brabancovým olejem.“

Sedlka učinila dle rady farářovy, a kuřata víc nezcepeněla.

Třetí pravila: „Můj dobytek, pane faráři! dokonce ští krví.“ Na to farář odpověděl: „Nalejte moči na pánvici, a postavte ho na oheň; je-li to pravá krev, tedy se šedne, a tu je třeba, aby se dalo doobytku žilou pustit, s klistérem a s obměkčujícími zelinami. – Nessedne-li se moč s krví, tedy to není krev, a její červená barva pochází z jisté zeliny, kterou sežral dobytek; a tedy to nic neublíží, a samo to přestane.“ Učinilo se, co pravil farář, a zlé zmizelo.

„Já nemohu stlouc másla,“ stěžovala sobě čtvrtá.

„Postavte másnici do studené vody, nakapejte drobet octa do mlíka,“ nařídil farář, a prospělo to.

„V mém chlívě se sklesla dobytku huba,“ naříkal sedlák, „a nežere nic, i musít zcepenět.“

„Není tu nebezpečství,“ ozval se farář, „vyberte obrok z žlabu, vydrhněte potom žlab solí a octem velmi pilně; na to dejte dobytku čerstvého obroku – a nežere-li ještě, pokropte obrok vodou z sladu.“ Sedlák to učinil, a dobytek se pomalu pozdravil.

„Našemu koni se včera zarazil hluboko hřebík,“ pravili v jednom domě.

„Že to zlé ještě dlouho netrvá,“ pravil farář, „tedy je snadná pomoc: dejte nohu, na kterou kulhá, oholit až do stehna a pak drobet vínem vymejt.“ Učinili, co radil farář, a pomohlo se.

Tak se zhojily nemoci přirozenými prostředky, které měli nerozumní lidé za okouzlení; „Zeptejte se ve všech potřebách rozumného člověka o radu, a nedopustíte se tak snadno pověry, a pomůže vám se.“

Posedlá, podvodnice

Přišla jednou do jisté vsi cizí ženská žebrat. Upadla na cestě jako mrtvá; přinesli ji do nejbližšího domu, a povolali k ní pana faráře. Farář přišel; prohlídl nemocnou, a měl za to, že je sklíčena; – těšil ji, a slíbil, že ji pošle jídlo ze své kuchyně.

Druhý den příběhla žena z domu, kde ta nemocná ležela, že nemohla ani ducha popadat [sic!]; „Pane faráři, děvka, která u mne leží, je posedlá, dává nehty, vlasy, a kdo ví, co jiného.“

Pan farář šel hned do toho domu; ohlédl cvočky a vlasy, které vydávala nemocná, prohlédl je dokonale; cvočkové byli docela čerství, obyčejní cvočkové do střevíců, vlasové byli stočení, a byli vlasům nemocné zcela podobní; vlasové a cvočkové byli jen poslinění. Měl tedy farář za to, že nevyšli ti vlasové a cvočkové z žaludka. Užíval tedy přísnosti: „Dojděte mi pro mušketýra,“ pravil muži v domě; „jeho hůl musí satana vyhnati; ta ženská je podvodnice, a není posedlá!“

Ta slova promluvil farář tak mocně, že se zatřásla, která se dělala nemocnou, za kamny, kdež seděla, a kleknouc prosila, aby ji neudával u práva. Farář užil jejího strachu, a chtěl tomu, aby se přiznala před přítomnými, jak to učinila s cvočky a vlasy, a proč chce lidi tak hanebně mámit. Ta ženská pravila: „Vstrčila jsem cvočky a vlasy do úst, a pak jsem je krčíc se, a dělajíc, jako by křeč svíral [sic!], vyplivla, abych pohnula lidi k lítosti, a abych nabyla hojné almužny.“

Farář jí domluvil skrz její přečinění, představil jí, jak tím hřeší, a velel jí, aby odešla rychle z jeho vsi.

O zpevnění

Bavorský Janek, který je ještě skrz své rozpustilosti v paměti, prostřílel mnohokrát po půtce s vojáky a myslivci svůj kabát kulkami, a potom se honosil před lidmi, kteří hned všemu věří: „Podívejtež se, koule, které na mne vojáci a myslivci stříleli, neprošly dále, než jen skrz kabát!“ Tuť se všudy mluvilo, „že je bavorský Janek zpevněn, a že ho žádná kulka neprostřelí.“ A tak se všudy báli toho rozpustilého chlapíka.

Skrz takové podvody se potvrdilo domnění, že jsou lidé, kteří se mohou zpevnit; ale to domnění je bludné a křivé.

O úrodnosti země, o nemocech, vojnách a o pokoji

Byli v jisté vsi sedláci právě pod pěknou lipou pohromadě; a mluvili mezi sebou: „Způsobí-li planeta, která letos vládne, neourodu, nemoc i vojnu, či-li ourodu, pokoj etc?“ – Farář místa, který šel právě okolo lípy, se ptal, o čem rozprávějí, a vyslyšev řeči jejich, pravil: „Moji milí lidé, domnění a víra, že by vládly planety, a činily naši zem ourodnou nebo neourodnou – působily nemoci, vojny a t. d., jsou ostatkové od pohanů, kteří hádali z letu ptactva a z vnitřností zvířat; za to se musí křesťan stydět, a takové pletky z hlavy vypustit.“

„Bůh řídí naši zem, a žádná planeta. Ten Bůh je náš Otec, bez jehož vůle nám nespadne ani vlas s hlavy, v toho se musíme důvěřit, a nemáme se trápit skrz budoucnost. Jen pilně čiňte, co máte činit, hnojte dobře svá pole a zahrady, vořte a kopejte, sejte a sázejte v pravý

čas, prostě milého Boha za dobré povětrí, za požehnání a za prospěch; a nebude se ourody tak snadno nedostávat.“

„Buďte mírně živi v jídle a pití; varujte se nečistoty, nehoršte [sic!] se snadně, nehněvejte se, nemějte závisť a zlosti, a přebudete i tento rok zas zdraví.“

„Co se tkne vojen, pozdvihneme rukou svých k Bohu, a poprosíme ho, aby obrátil mysl velikých pánů co nejlépe, a udělil všem národům pokoje.“

Tak učinil farář, který byl rozumný muž, rozprávku pro všechny užitečnou; neb byli lidé v té vsi dobří, a dali si říct, i pilně považovali toho, co jim jich farář pravil, a měli v tom potěšení.

Zakletí čerta

Zloděj, který byl všudy vypsán, vkradl se do jistého města, a svěřil se hospodáři, o kterém bylo pověst, že by měl velkou moc nad čertem, upřímně, jakž se zdálo, že se zapsal zlému duchu. „Ještě rok, pravil, a čert přijde pro mne, a vezme mě s tohoto světa.“

„Buď dobré mysli, ozval se hospodář, já ti dám dobrou radu.“ Zatím vykázal tomu chlapovi práci v pivovare; a práce se zdál zloděj, že již zapomněl. Rok minul, a chlap se dělal, jako by měl velké strachy. Hospodář povolal jistého kněze k sobě, o němž se povídalo, že umí čerta zaklínat.

Když nastal den, o kterém povídal zloděj, že je poslední, žehnal kněz pilně domnělého nešťastníka, a zaklínal satana, aby mu neublížoval. – I bylať hodina, v kterou měl zlý duch přijít; chlap byl v strachu, a zkríkl, co měl hrdla: „Podívejtež pak se, u dveří je černý pes!“ Kněz a hospodář se podívali ke dveřům; zatím chlap padna omdlel; pomáhaliť mu, a když se tak s ním obírali, zhlédli cedulku, která ležela na zemi; kněz popadne cedulku, otevře ji, a nalezne jméno chlapovo krví napsané – To je právě ta cedulka, kterou jsem dal čertu, pravil ten chlap, který se z mdloby vzpamatoval; mně je spomožíno.

Pověst, „že vrátil čert cedulku,“ rozešla se ještě ten den po všech ulicích města, a po málo dnech se vymaloval ten div v klášteře.

Za půl léta přivedli toho chlapa jako zloděje k knížecímu právu. I přiznal se, jaké krádeže páchal, a byl k smrti odsouzen. V posledních dnech svého života vypravoval, že si učinil u jistého hospodáře tu kratochvíli a tu cedulku zkríkna „Vizte, vizte, u dveří je černý pes!“ upustil, a tu že mysli hloupí lidé, že ji přinesl čert.